

Norsk økonomi

Artikler med utgangspunkt
i nasjonalregnskapet

Statistiske analyser

I denne serien publiseres analyser av statistikk om sosiale, demografiske og økonomiske forhold til en bredere leserkrets. Fremstillingsformen er slik at publikasjonene kan leses også av personer uten spesialkunnskaper om statistikk eller bearbeidingsmetoder.

© Statistisk sentralbyrå, april 2008

Ved bruk av materiale fra denne publikasjonen skal Statistisk sentralbyrå oppgis som kilde.

ISBN 978-82-537-7357-5 Trykt versjon

ISBN 978-82-537-7358-2 Elektronisk versjon

ISSN 0804-3221

Emnegruppe

09.01

Design: Siri Boquist/Foto: Crestock

Trykk: Statistisk sentralbyrå

Standardtegn i tabeller**Symbol**

Tall kan ikke forekomme	.
Oppgave mangler	..
Oppgave mangler foreløpig	...
Tall kan ikke offentliggjøres	:
Null	-
Mindre enn 0,5 av den brukte enheten	0
Mindre enn 0,05 av den brukte enheten	0,0
Foreløpig tall	*
Brudd i den loddrette serien	—
Brudd i den vannrette serien	

Forord

En av Statistisk sentralbyrås viktigste oppgaver er å lage et nasjonalregnskap for Norge. Dette arbeidet ble påbegynt like etter annen verdenskrig. Gjennom årene har nasjonalregnskapet blitt betydelig utvidet, og tilpasset nye internasjonale retningslinjer.

Nasjonalregnskapet er i dag et uunnværlig hjelpemiddel for analyse av utviklingen i norsk økonomi. Tall fra nasjonalregnskapet ligger blant annet til grunn for arbeidet med makroøkonomiske prognoser både i Statistisk sentralbyrå (SSB), Finansdepartementet, Norges Bank og andre institusjoner.

Nasjonalregnskapet inneholder tall som dekker mange sider ved samfunnsøkonomien. Mens den øvrige økonomiske statistikken i SSB gir detaljert informasjon på enkeltområder som utenrikshandel, arbeidsmarked og priser, er det nasjonalregnskapets oppgave å skape et helhetsbilde hvor de enkelte deler av økonomien inngår i et konsistent system.

En grundig beskrivelse av det norske nasjonalregnskapet er gitt i boka *Nasjonalregnskapet – systemet og utformingen i Norge* av Erling Joar Fløttum, som ble utgitt på Universitetsforlaget i 2006.

I denne artikkelsamlingen er informasjon fra nasjonalregnskapet brukt som grunnlag for nærmere analyse av noen utvalgte områder. Det er lagt vekt på å få fram hovedtrekk ved utviklingen over tid på de områdene som studeres. I de fleste av artiklene er dessuten utviklingen i Norge sammenliknet med utviklingen i andre land. To sentrale metodeproblemer i nasjonalregnskapet er behandlet i egne artikler, nemlig avgrensingen av norsk økonomi mot andre land, og hvordan en skal tallfeste den ikke-observerbare (svarte) økonomien.

Alle artikkelforfatterne er, eller har vært, ansatt i Seksjon for nasjonalregnskap i Statistisk sentralbyrå. Ann Lisbet Brathaug og Tor Skoglund har vært redaktører for artikkelsamlingen.

Statistisk sentralbyrå
Oslo/Kongsvinger, 18. februar 2008

Øystein Olsen

Innhold

Innledning: Nasjonalregnskapet som kilde til kunnskap om norsk økonomi	7
Sammenligninger av BNP mellom land	11
Offentlig konsum – en komparativ analyse av Norge, Sverige, Danmark og Storbritannia	21
Norges fordringer og gjeld overfor utlandet i et historisk perspektiv	35
Utviklingen i norsk jordbruk 1950-2005	41
Store svingninger i bygge- og anleggsvirksomhet	47
Telekommunikasjon, ei næring i sterk vekst	57
Store variasjoner i arbeidstid	63
Hvor produktivt er norsk næringsliv?	73
Nasjonalregnskapets avgrensning av den nasjonale økonomien	81
Behandling av svart økonomi i nasjonalregnskapet	93

Tor Skoglund

Nasjonalregnskapet som kilde til kunnskap om norsk økonomi

Et viktig formål med nasjonalregnskapet er å beregne totaltall for et lands økonomi. Bruttonasjonalproduktet (BNP) er én av flere størrelser som sammenfatter den økonomiske tilstanden i et land, og som beregnes i nasjonalregnskapet. Men nasjonalregnskapet inneholder også svært mye detaljert informasjon, blant annet når det gjelder de enkelte næringer, sammensetningen av konsumet og transaksjoner med andre land. I arbeidet med nasjonalregnskapet brukes det tall fra annen statistikk i Statistisk sentralbyrå (SSB) og fra andre kilder. Disse dataene blir tilrettelagt og bearbeidet slik at de blir tilpasset en enhetlig mal. I nasjonalregnskapet legges det dessuten stor vekt på at tallene skal være sammenliknbare over tid.

Statistikk fra nasjonalregnskapet utnyttes i mange sammenhenger. I SSBs årlige publikasjon Økonomisk utsyn gir for eksempel nasjonalregnskapet det tallmessige grunnlaget for analyse av utviklingen det siste året i produksjon, konsum, produktivitet, arbeidsmarked, lønn, inntekt og utenriksøkonomi. Formålet med denne artikkelsamlingen er å grave litt dypere, og anvende et lengre tidsperspektiv, på noen utvalgte områder.

Ett av verdens rikeste land

Nasjonalregnskapstallene er velegnet for internasjonale sammenlikninger siden arbeidet med nasjonalregnskapet i ulike land bygger på felles prinsipper. Norge er, gjennom EØS-samarbeidet, forpliktet til å følge EUs nasjonalregnskapsstandard ENS 1995 (Statistisk sentralbyrå 1999). I artikkelen til Knut Ø. Sørensen er det vist hvordan BNP i ulike land kan sammenliknes ved å korrigere for forskjeller i prisnivå. Artikkelen viser at Norge kommer svært høyt ut på slike rangeringer. I 2005 hadde Norge den nest høyeste verdien blant OECD-landene når det gjaldt kjøpekraftsjustert BNP per innbygger, etter Luxembourg, men foran USA.

Artikkelen gjennomgår også noen av problemene med å beregne kjøpekraftsjusterte BNP-tall. Det påpekes at kjøpekraftsjustert BNP per innbygger ikke nødvendigvis gir et godt bilde av forskjeller i levestandard mellom land.

Offentlig konsum utgjør 90 000 kroner per innbygger

Offentlig konsum per innbygger var om lag 10 prosent høyere i Norge enn i Danmark og Sverige, og 25 prosent høyere enn i Storbritannia i 2006. Norge har de siste tolv årene hatt en sterkere vekst i offentlig konsum per innbygger enn de tre andre landene. Dette framgår av artikkelen til Ole Magnus Jakobsen.

Prioriteringen av de forskjellige områdene er relativt lik i de tre skandinaviske landene. Helse, utdanning og sosiale omsorgstjenester er de største utgiftspostene. Storbritannia bruker relativt mer på forsvar samt politi og rettsvesen enn de tre andre landene. For Norge tilsvarte forsvarsutgiftene 6 100 kroner per innbygger i 2005, mens det offentlige helsekonsumet utgjorde 25 500 kroner per innbygger.

Store fordringer overfor utlandet

Norge har i dag betydelig større fordringer på utlandet enn gjeld til utlandet. Nettofordringene tilsvare mer enn 50 prosent av BNP. Og Norge er det eneste landet i Norden som har hatt positive nettofordringer overfor utlandet de siste årene. Artikkelen til Anne Karin Linderud gir et historisk tilbakeblikk på hvordan nettofordringene har utviklet seg siden 1919, det første året med såkalt finanstelling. I årene fram til 1995 hadde vi stort sett nettogjeld til utlandet. Målt som andel av BNP var nettogjelden størst på 1930- og 1970-tallet. I 1919 og 1946, det vil si det første året etter de to verdenskrigene, var imidlertid fordringene større enn gjelden. Dette skyldes blant annet forsikringserstatninger fra forliste skip under de to krigene.

Næringene som vi lever av

Næringene er viktige byggeklosser i beregning av BNP og andre totalstørrelser i nasjonalregnskapet. I denne artikkelsammenheng ser vi nærmere på tre næringer: jordbruk, bygge- og anleggsvirksomhet, og telekommunikasjon. Disse tre næringene representerer henholdsvis primæringene, sekundærnæringene og tertiærnæringene. Næringene har ulike særtrekk, og har utviklet seg svært forskjellig de siste årene.

Norsk jordbruk har gjennomgått store omstillinger etter den annen verdenskrig. Antall gårdsbruk er redusert, samtidig som produksjonen av korn har økt og produk-

sjonen av poteter har gått ned. Utviklingen i jordbruket er nærmere belyst i artikkelen til Tove Ladstein og Tor Skoglund. Nasjonalregnskapets tall viser at samlet produksjon og verdiskaping målt i faste priser ikke har endret seg så mye, mens sysselsettingen har gått kraftig ned. Dette betyr at produktivitetsveksten har vært sterk, samtidig som næringens andel av BNP er redusert. Nasjonalregnskapets tall for BNP-andel gir imidlertid ikke det hele og fulle bildet når det gjelder å vurdere en nærings samfunnsøkonomiske betydning. For jordbrukets del er også andre forhold viktige, blant annet distriktpolitiske hensyn og hensynet til innenlandsk matforsyning.

Bygge- og anleggsvirksomhet er en næring som har hatt en sterk vekst de siste årene. Næringen har dessuten vært mye omtalt i media på grunn av en økende bruk av utenlandsk arbeidskraft og påstander om svart arbeid. Mens utenlandsk arbeidskraft håndteres på en relativt tilfredsstillende måte i nasjonalregnskapet, er vi fortsatt i startfasen når det gjelder tallfestingen av svart arbeid.

Som det framgår av artikkelen til Eirik Håland Linstad, er bygge- og anleggsvirksomhet en næring som er svært konjunkturutsatt. Under konjunkturedgangen i årene mellom 1988 og 1993 falt sysselsettingen med en tredel, eller om lag 50 000 personer. I årene før og etter dette fallet var imidlertid sysselsetningsveksten sterk. Fra bunnåret 1993 til i dag har økningen vært på mer enn 60 000 personer. Over 90 prosent av de sysselsatte i bygge- og anleggsvirksomhet er menn. Artikkelen viser at denne næringen de siste 20 årene gjennomgående har hatt en svakere vekst i gjennomsnittslønnen enn det som er tilfelle i industrien.

Telekommunikasjon er en næring som er preget av store endringer og sterk vekst

de siste årene. Artikkelen til Trygve Osvoll gjennomgår noen hovedtrekk når det gjelder utviklingen i denne næringen. Det har vært en rivende teknologisk utvikling i elektronisk kommunikasjon, samtidig som markedet for teletjenester har blitt liberalisert. Prisene på teletjenester er betydelig redusert siden slutten av 1980-tallet. De siste ti årene har det vært en formidabel vekst i bruken av Internett og mobiltelefon. Internett har blitt en viktig kanal for spredning av alle typer informasjon mellom bedrifter og personer. Utbyggingen av bredbånd har de siste 5-6 årene bidratt til at informasjon kan utveksles mye raskere enn med tradisjonelle telefonlinjer.

Lav arbeidstid i Norge

Nasjonalregnskapets tall viser at den gjennomsnittlige arbeidstiden i Norge er lavere enn i de fleste andre land. Utførte timeverk per sysselsatt person ligger for eksempel på årsbasis 10 prosent under nivået i våre naboland Sverige og Danmark. Som påpekt i artikkelen til Kristian Gimming og Tor Skoglund skyldes dette blant annet at deltidsarbeid er mer utbredt i Norge enn i andre land. Samtidig har Norge en høy yrkesdeltaking.

Utførte timeverk i nasjonalregnskapet påvirkes også av overtid og fravær. Den gjennomsnittlige overtidsraten (overtid i prosent av avtalt arbeidstid) er 2 prosent, mens fravær på grunn av sykdom og fødselspermisjon utgjør i gjennomsnitt snaut 8 prosent av avtalt arbeidstid (2005-tall). Overtidsraten er dobbelt så høy for menn som for kvinner, mens det omvendte er tilfelle for den gjennomsnittlige fraværsraten.

Artikkelen inneholder også tall som viser at gjennomsnittlig arbeidstid er betydelig lavere i dag enn for 60 år siden. Like etter krigen hadde de fleste lønnstakere to ukers ferie og 48 timers arbeidsuke, mens det

vanlige i dag er fem ukers ferie og 37,5 timers arbeidsuke for heltidssysselsatte.

Produktivitet

Mange er opptatt av produktivitetsutviklingen i norsk økonomi, spesielt sammenliknet med utviklingen i andre land. Norge har gjennomgående hatt en god produktivitetsvekst de siste 30 årene. Når det gjelder utviklingen i industrien, har imidlertid flere land hatt sterkere vekst enn Norge. Dette framgår av artikkelen til Eirik Håland Linstad om produktivitetsutviklingen.

Nasjonalregnskapstall gir vanligvis et godt utgangspunkt for studier av produktivitet. Det finnes imidlertid flere mål på produktivitet, og ulike mål vil kunne gi forskjellige konklusjoner. Internasjonale sammenlikninger må derfor tolkes med forsiktighet.

Grenseoppgangen mot andre land

Hvordan et lands økonomi skal defineres og avgrenses mot andre land, er et av de grunnleggende metodeproblemene i nasjonalregnskapet. Økende globalisering bidrar til at dette blir en stadig større utfordring i statistikkarbeidet. Artikkelen til Tore Halvorsen viser hovedprinsippene som en følger i avgrensingen av den nasjonale økonomien, og diskuterer noen konkrete eksempler i lys av disse. For Norge er oljevirkosomhet, sjøfart og fiske viktige internasjonale næringer.

Et sentralt begrep innenfor dette temaet er et lands økonomiske territorium, som både har en geografisk og en juridisk dimensjon. Norges ambassader i utlandet er for eksempel en del av norsk økonomisk territorium og inngår i beregningen av bruttonasjonalproduktet for Norge. Nasjonalregnskapet har også spesielle definisjoner av hvem som er «innlendinger» og hvem som er «utlendinger».

Halvorsens artikkel gir dessuten en kortfattet beskrivelse av noen grunnleggende generelle begreper og prinsipper i nasjonalregnskapet, blant annet hva som er økonomiske enheter, og hva som regnes som produktiv virksomhet.

Svart økonomi i nasjonalregnskapet – et spørsmål om kvalitet

Nasjonalregnskapet har utviklet seg til å bli et meget omfattende statistikk-system (Fløttum 2006). Etter en utbyggingsperiode over mange tiår har flere brukere etter hvert blitt mer opptatt av kvalitetsinnholdet i nasjonalregnskapstallene. Kvalitetsbegrepet i statistikken omfatter imidlertid mange aspekter. Tidligere ble kvalitet på dette området først og fremst forbundet med nøyaktighet. Nå snakkes det også om relevans, tilgjengelighet, sammenliknbarhet, sammenheng, aktualitet og fullstendighet.

Artikkelen til Erling Joar Fløttum retter søkelyset på kravet til fullstendighet eller dekningsgrad. Både den observerbare og den ikke-observerbare delen av økonomien skal dekkes i nasjonalregnskapet. Den ikke-observerbare økonomien omfatter både svart økonomi, det vil si virksomhet som bevisst ikke blir registrert eller rapportert til offentlige myndigheter, og virksomhet som ikke blir registrert på grunn av svakheter i datainnsamlingen. En del av den svarte økonomien utgjøres av illegale aktiviteter som narkotikahandel, smugling av alkohol og tobakk, og prostitusjon.

Selv om det naturlig nok er vanskelig å tallfeste den ikke-observerbare økonomien, har flere land gjennomført beregninger av hva dette kan bety når det gjelder påslag til BNP. Beregninger indikerer store forskjeller fra land til land. For land som Belgia, Irland og Italia viser tallene relativt små korreksjoner i forhold til BNP (om lag 6 prosent). For enkelte av de nye EU-

landene, som har relativt lavt BNP per innbygger i utgangspunktet, viser beregninger at den ikke-observerbare økonomien kan utgjøre opp til 20 prosent av BNP.

Vi har foreløpig ikke gjennomført slike beregninger i det norske nasjonalregnskapet. SSB har imidlertid nylig påbegynt et prosjekt for å forsøke å tallfeste den svarte økonomien i Norge. Dette er nærmere omtalt i Fløttums artikkel i denne publikasjonen.

Referanser

Fløttum, Erling Joar (2006): *Nasjonalregnskapet. Systemet og utformingen i Norge*, Universitetsforlaget.

Statistisk sentralbyrå (1999): *Det europeiske nasjonalregnskapssystem ENS 1995*, Norges offisielle statistikk C 522.

Knut Ø. Sørensen

Sammenligninger av BNP mellom land

I de siste årene har det blitt stadig viktigere for nasjonalregnskapet å lage tall som er sammenlignbare mellom land. En vil sammenligne ikke bare veksten i BNP (bruttonasjonalproduktet) fra år til år, men også nivået på BNP og andre størrelser i regnskapet. Tallene viser at Norge har et høyt nivå på BNP per innbygger sammenlignet med de andre OECD-landene.

Norge – verdens nest rikeste land?

De siste årene har det vært stigende interesse for å sammenligne nivået for BNP mellom landene. Norge har gjort det godt i slike sammenligninger. De siste årene har vi ligget nest høyest blant landene i Europa. Etter at vi på slutten av 1990-tallet passerte nivået for Sveits, er det bare Luxembourg som ligger over oss i Europa. OECDs siste resultater viser at vi også har passert nivået i USA (per innbygger, kjøpekraftskorrigert). Vi ligger dermed nest øverst også blant OECD-landene.

Interessen for sammenlignbare nivåer mellom landene stiller større krav til nasjonalregnskapet, både når det gjelder teknikker for å sammenligne tallene og til sammenlignbarhet i begreper og regnskapsføring ellers. Tradisjonelt har nasjonalregnskapet nøydt seg med å sammenligne vekstrater for BNP og andre regnskapsstørrelser over tid. Økte krav til sammenlignbarhet har i Europa slått ut i detaljert lovregulering av produksjon av nasjonalregnskapsstatistikk i EU/EØS-landene. Nivået på BNP og BNI (bruttonasjonalinntekten) har fått særlig stor og økende betydning for budsjetterin-

gen i EU/EØS, som kriterium for å fastsette EUs egne inntekter.

Hvorfor sammenligne BNP?

Innledningsvis er det grunn til å stoppe litt opp ved det å sammenligne akkurat BNP mellom land. Hva er det egentlig en ønsker å sammenligne? I mange tilfeller inneholder nasjonalregnskapssystemet andre mål på begreper som er vel så relevante å sammenligne. Dersom formålet er å belyse forskjeller i levestandard, kan en for eksempel prøve å sammenligne personlig konsum og disponibel inntekt for husholdningene. I mange sammenhenger er det relevant å se på nasjonalinntekt, i stedet for nasjonalprodukt, som mål for inntekt mottatt istedenfor inntekt skapt i landet. Men hvis en vil inkludere en vid krets av land i sammenligningen, også slike som ikke tilhører de rikeste landene, har en ofte ikke noe annet valg enn å basere seg på BNP. BNP er et mål som finnes for praktisk talt alle selvstendige stater. En selvstendig stat kan i praksis ikke delta i internasjonale organisasjoner uten å ha noe mål på BNP. For eksempel blir kontingenten til FN fastsatt ut fra BNP.

Siden sammenligninger mellom land har fått økende oppmerksomhet de siste tiårene, er det utviklet metoder for å foreta slike sammenligninger. Disse metodene tar hensyn til at landene har ulik størrelse, ulike valutaer og ulike prisnivåer.

Noen land er store, andre ganske små

I noen situasjoner kan det være interessant å bruke BNP totalt som sammenligningsmål. Et eksempel kan være om vi er interessert i å vise hvilke land som dominerer økonomien i EØS-landene. BNP tjener da som et størrelsesmål for landene. Om en er ute etter å sammenligne velferdsnivå, utviklingsnivå eller lignende, er det mer rimelig å korrigere for ulikheten i størrelsen på landene. Det er vanlig å beregne BNP per innbygger.

En må ta hensyn til forskjeller i valuta og prisnivå

BNP per innbygger i Norge var 420 000 kroner i 2005. BNP per innbygger i Sverige var 276 000 svenske kroner det samme året. Hva sier dette oss om forholdene i Norge kontra Sverige? For å komme videre med en sammenligning må en regne om verdien av de svenske pengene i forhold til de norske.

Vil en sammenligne beløp i ulik valuta, kan en ta utgangspunkt i statistikken for valutakurser. Ifølge valutakursstatistikken fra Norges Bank var gjennomsnittlig valutakurs NOK/SEK for 2005 på 86,40. Dersom vi hadde fått et beløp tilsvarende svensk BNP per innbygger (276 000 svenske kroner), ville vi fått 234 000 norske kroner for dette, hvis vi fikk den valutakursen som Norges Bank oppgir. BNP per innbygger i Norge var nesten 80 prosent høyere enn dette.

Skal en vurdere økonomiske forskjeller mellom Norge og Sverige, er det ikke bare valutakursen, men det relative prisnivået

mellom de to landene som er viktig. En ønsker å få fram volumforskjeller ved å korrigere for ulike prisnivå i Norge og Sverige. Hvis prisene jevnt over er høyere i Norge enn i Sverige, får en kjøpt mer – relativt sett – for de svenske kronene i Sverige enn valutakursen antyder. Dermed blir ikke forskjellen mellom økonomien i Norge og Sverige så stor som tallene over indikerer. Vi trenger derfor et mål som trekker inn både valutakurser og prisforskjeller. Et slikt mål er kjøpekraftsparitetene (PPP: Purchasing Power Parities). En kan tolke PPP som en justert valutakurs i forhold til en referansevaluta, et valutaomregningsforhold der justeringen gjenspeiler kjøpekraften i de lokale valutaene.

Prisnivåjustert BNP per innbygger for Norge lå 69 prosent over gjennomsnittet for EUs 25 medlemsland i 2005, mens tilsvarende for Sverige lå 15 prosent over EU-gjennomsnittet. Norge lå altså 47 prosent høyere enn Sverige når en justerer for prisnivåforskjeller.

Norges BNP i internasjonalt perspektiv

I figur 1 er det satt opp indekser for prisnivåjustert BNP i løpende priser per innbygger for 2005, det siste året som var tilgjengelig i OECDs databaser. Det er Luxembourg som har klart høyest nivå på BNP per innbygger. Dernest kommer Norge som en god nummer to, 60 prosent over OECD-gjennomsnittet. På de neste plassene kommer USA og Irland. Island er det nordiske landet som kommer nærmest det norske nivået. Vi ser at Norge ligger godt over de andre nordiske landene. Lavest av OECD-landene lå Tyrkia med 26 prosent av gjennomsnittet. Også Mexico og Polen har et nivå som er mindre enn halvparten av OECD-gjennomsnittet.

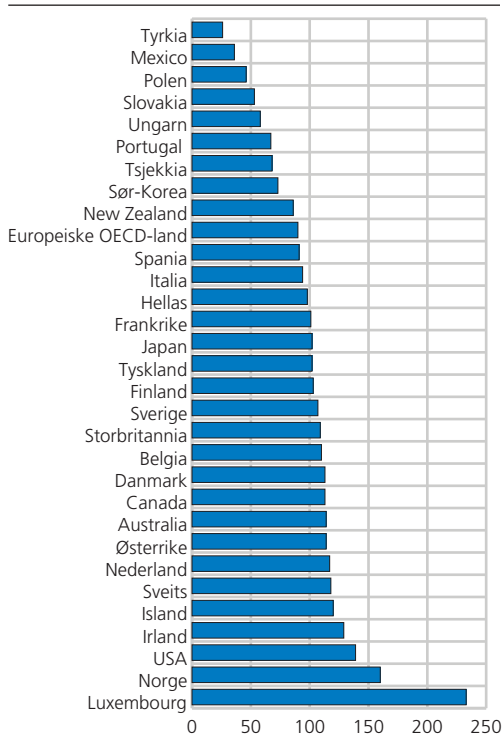
Figur 1 gir et bilde av Norge som et svært rikt land med høyere BNP per innbygger

enn selv USA. Plassen foran USA er imidlertid av nokså ny dato. Mens USA hadde om lag den samme høye verdien i forhold til OECD-gjennomsnittet også på 1990-tallet, viser beregningene lavere tall for Norge og Irland i denne perioden.

Når det gjelder Luxembourgs suverene plassering på listen over BNP per innbygger, spiller det en rolle at Luxembourg er et lite land som har betydelig arbeidsinnpendling. Personer som er bosatt i landene omkring, bidrar til bruttonasjonalproduktet i Luxembourg, men ikke til innbygger-tallet. Luxembourg står også i en særstilling som eksportør av finanstjenester.

Som vi skal se senere, kan korrigeringen for nasjonale prisforskjeller lett slå litt

Figur 1. **Kjøpekraftsjustert BNP per innbygger i OECD-landene. 2005. OECD=100**

Kilde: OECD (2007).

skjevt ut for land der en relativt betydelig del av produksjonen eksporteres. Dette er nettopp tilfelle med Norge, som har betydelig eksport, samtidig som denne eksporten, som i betydelig grad er olje og gass for oss, har hatt en sterk prisutvikling. Alle de norske råvarene har hatt sterk prisutvikling de senere årene og gitt sterkt bidrag til bedret bytteforhold. Også Luxembourg og Irland har betydelig nettoeksport som andel av BNP, henholdsvis 21 og 13 prosent ifølge OECDs database (gjelder 2005). For Norge var andelen nettoeksport på 16 prosent.

Litt mer om kjøpekraftsundersøkelsen

For å lage de prisnivåjusteringene som brukes ved sammenligningen av BNP, er det et stort internasjonalt arbeid som utføres. Det blir gjennomført en omfattende datainn-samling av priser i alle landene som deltar i undersøkelsen. Arbeidet med å organisere innsamlingen av prismateriale er fordelt på flere internasjonale organisasjoner. Eurostat leder arbeidet for EU- og EFTA-landene. OECD leder arbeidet for andre OECD-medlemmer, og integrerer resultatene med tilsvarende resultater fra Eurostat. For andre land ledes arbeidet av FN.

De detaljerte prisdataene som samles inn, brukes først til å lage prisrelativer mellom par av land for sammenlignbare produkter. Prisene for produktgrupper aggregeres så for hvert land ved hjelp av vektorer som samles inn fra nasjonalregnskapet i landene. Kjøpekraftsparitetene behandles slik at prisindeksene blir transitive, det vil si at en kan gjøre som i eksemplet over, sammenligne Norge med Sverige ved å se på begge landenes forhold til EU-gjennomsnittet.

Vanligvis når en snakker om prisindekser, tenker en på en indeks som uttrykker prisveksten mellom to perioder. Prisindeksene knyttet til kjøpekraftsundersøkelsen

sammenligner i stedet prisnivået i Norge med prisnivået i Europa/OECD for samme periode. Omregningen til den felles kjøpekraftsstandard (PPS) fjerner forskjeller som skyldes ulik valuta og lokale priser, og beregner volumtall for landene som kan sammenlignes.

Sammenligning av kjøpekraftsindeksene over tid

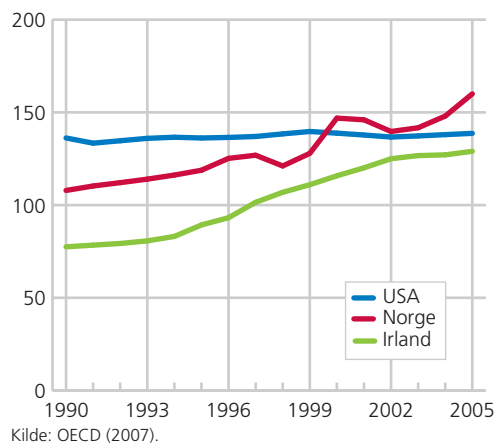
Kjøpekraftsundersøkelsene sammenligner prisnivå mellom land på et gitt tidspunkt, og ikke primært over tid. Men beregningene gjøres hvert år, og vi har følgelig tids-serier for slike sammenligninger. Norges indeksnivå i forhold til de andre landene har steget markert over tid, slik det framgår av figur 2. For 1990 lå indeksen for kjøpekraftsjustert BNP per innbygger i Norge på 107 (OECD=100). Etter noen år med økende indeksverdier på 120-tallet

spratt verdien opp i 147 for året 2000. Økningen fra 1999 til 2000 i indeksverdien var på hele 15 prosent. Deretter falt indeksverdien til 140 for 2002, for så å gjøre nye sprang oppover i 2004 (indeksverdi 148) og 2005 (indeksverdi 160).

Figur 1 viser også tall for Irland og USA. Irland har hatt enda sterkere vekst i indekstallene enn Norge. Irland lå under gjennomsnittet for OECD-landene helt fram til slutten av 1990-årene. Nivået på indeksen for 2005 lå imidlertid hele 66 prosent over nivået i 1990. Også den norske veksten har vært sterk, en vekst på om lag 50 prosent. USA har derimot hatt stabile verdier på indeksene i hele perioden. USA har ligget høyt over OECD-gjennomsnittet hele tiden, og det er først etter det store spranget i den norske indeksen fra 1999 til 2000 at de norske indeksene har blitt høyere.

Det er viktig å understreke at tidsseriene med indekser i en forstand er størrelser målt i løpende priser. Riktignok justeres det for nasjonale prisforskjeller hvert år, slik at sammenligningen mellom landene det året er en regional sammenligning av volumstørrelser. Men hvert år beregnes

Figur 2. Indekser for kjøpekraftskorrigert BNP per innbygger for Norge, USA og Irland. 1990-2005. OECD=100

Boks 1. Kjøpekraftspariteter

Kjøpekraftsparitetene har en godt innarbeidet forkortelse på engelsk: PPP (Purchasing Power Parities). PPP er altså den kjøpekraftsjusterte valutakursen, antall norske kroner som må til for å kjøpe en enhet av sammenligningsvalutaen. Sammenligningsvalutaen er i prinsippet en kunstig valuta som betegnes PPS (Purchasing Power Standard). For OECD-landene normeres verdien slik at samlet verdi av BNP for medlemslandene målt i PPS er lik verdien i dollar. PPP for Norge blir dermed en justert dollarkurs. Verdien på PPP for Norge i 2005 kan finnes fra OECDs hjemmesider, og var kr 8,73. Gjennomsnittlig dollarkurs var på kr 6,44 i 2005 (igjen ifølge OECD). Forskjellen mellom PPP og valutakursen skyldes altså at prisene i Norge i gjennomsnitt var høyere enn prisene i OECDs medlemsland. Vi kan beregne en prisindeks for Norge som forholdet mellom den kjøpekraftsjusterte og den ujusterte valutakursen. For 2005 blir prisnivåindeksen for Norge i forhold til OECD-landene $8,73/6,44$, det vil si 136. En tilsvarende normering blir foretatt av Eurostat når de sammenligner medlemsland (og EFTA-land, søkerland med videre). Eurostat normerer da ut fra Euro.

for seg ut fra prismaterialet som gjelder det enkelte året, altså ut fra det løpende prismaterialet. For året 2000 hadde Norge en særlig stor beregnet prisvekst for BNP. Prisveksten i BNP var på hele 15,7 prosent i forhold til 1999. Dette var en prisutvikling som en ikke finner igjen i kjøpekraftspariteten. Tvert imot viste kjøpekraftspariteten en liten nedgang for Norge sammenlignet med de andre OECD-landene. Dersom prisstigningen for det norske BNP hadde vært generell, det vil si at alle produktene som kjøpes i Norge hadde hatt en prisstigning på 15,7 prosent, ville dette blitt fanget opp i prisundersøkelsene som foretas i kjøpekraftsundersøkelsen. En ville da ventet at kjøpekraftspariteten ville steget merkbart, slik at en ville trenge flere norske kroner enn før for å kjøpe produkter tilsvarende en dollar som følge av den særnorske prisstigningen. Nå var ikke prisstigningen fra 1999 til 2000 noen generell prisstigning, men først og fremst en kraftig prisøkning på norsk eksport av råolje og naturgass. Olje- og gasseksporten viser en prisstigning på hele 83,7 prosent fra 1999 til 2000. Innenlandsk sluttanvendelse hadde en pristigning på 3,9 prosent fra 1999 til 2000. Dette er en langt mer normal prisutvikling, selv om også den er høy i forhold til årene etterpå. Man skal også være oppmerksom på at en felles prisstigning i alle landene ikke betyr noe for de nasjonale prisindeksene.

En må altså vokte seg vel for å slutte at den økende verdien på indeksen for kjøpekraftsjustert BNP per innbygger er et godt uttrykk for at veksten i BNP her i landet er så mye større enn volumveksten i BNP ellers i OECD-området. Volumvekstraten for Norges BNP var riktignok relativt høy, 3,3 prosent fra 1999 til 2000. Dette er mye også i forhold til andre OECD-land. Vekstforskjellene er imidlertid ikke så store at det kan forklare utviklingen i den kjøpekraftsjusterte indeksen for Norge.

Hvorfor fanges ikke den store prisøkningen på det norske BNP opp av kjøpekraftsundersøkelsen? Dette er dels et spørsmål om metodene som brukes til å konstruere kjøpekraftsparitetene, og dels et utslag av at norsk økonomi er liten og åpen, utsatt for store prissvingninger på kort sikt.

Som kjent kan BNP måles på flere måter. Til grunn for kjøpekraftsundersøkelsene ligger et syn på BNP som summen av sluttleveringer, det vil si summen av konsum i husholdningene, offentlig konsum, konsum i ideelle organisasjoner, investeringer og netto eksport. Kjøpekraftsundersøkelsen undersøker detaljerte priser på konsumprodukter og forskjellige slags investeringsprodukter. Prisene veies sammen med andelene av BNP som vekt. Netto eksport blir imidlertid noe enklere behandlet, og det har konsekvenser for de norske tallene. Det forutsettes ved sammenveieingen at prisnivåindeksen for nettoeksporten er lik 100. Landene opptrer jo på et verdensmarked der det ikke er urimelig å anta at alle kan kjøpe og selge stort sett til de samme prisene. Hvis det i tillegg ikke er større forskjeller på hva slags produkter som blir kjøpt og solgt, hadde forutsetningen vært rimelig. For land med betydelig nettoeksport og store prisendringer på produktene som eksporteres og importeres, gir forutsetningen en spesiell form for skjevhet i sammenligningen av BNP mellom landene.

OECD lager også beregninger som tar sikte på å vise volumvekst over tid for BNP per innbygger i landene. I figur 3 er en variant av slike tidsserier gjengitt for de samme landene som i figur 2. Tabellen viser tidsserier for BNP per innbygger i forhold til OECD-gjennomsnittet, basert på faste internasjonale priser og kjøpekraftspariteter for OECDs basisår (2000). Dette begrepet tilsvarer det som er brukt til sammenligning av BNP per innbygger i Statistisk

årbok (Statistisk sentralbyrå, 2007). En stigende kurve i figuren for et land viser altså at volumveksten i BNP i landet vokste raskere enn OECD-gjennomsnittet.

Figur 3 viser at Norge hadde en raskere vekst enn OECD-gjennomsnittet i mesteparten av 1990-årene, men fra slutten av 90-åra har veksten vært omtrent den samme som i OECD ellers. Tidsserien for Norges del ser helt forskjellig ut fra tidsserien i figur 2. For USA og Irland er det mindre forskjell på tidsseriene i de to figurene. USA har stabil utvikling og Irland en kraftig vekst i begge figurene. Hvordan skal en forstå den slående forskjellen i utviklingen som figurene viser for Norges del? Begge de internasjonale sammenligningene er sammenligninger av volumtall, men volumtallene er definert på ulik måte. I figur 2 er det beregnet regionale volumtall, men hvert år er beregnet separat ut fra de internasjonale prisene som gjaldt i hvert enkelt år. En kan tolke dette slik at sammenligningen baserer seg på løpende internasjonale priser. For figur 3 er det valgt ut et internasjonalt prissett for et år (2000), som er brukt ved sammenligningen av

alle årene. Tidsseriene er altså basert på faste internasjonale priser. For basisåret blir da indeksverdiene lik verdien fra den løpende kjøpekraftsundersøkelsen for det året. Nivåtallene i figur 3 er dermed nokså avhengige av hvilket år som velges som basisår. Dersom for eksempel 1999 var blitt valgt som basisår i stedet for år 2000, ville Norge hatt en indeksverdi på 128 for 1999, og ikke 147 som i figur 3. I store trekk ville da hele tidsserien ha vist tilsvarende lavere verdier for Norge som følge av at det er den samme volumveksten som gjengis. Sammenligning av nivåtallene for indeksene mellom landene lider av den samme typen skjevhet i begge figurene.

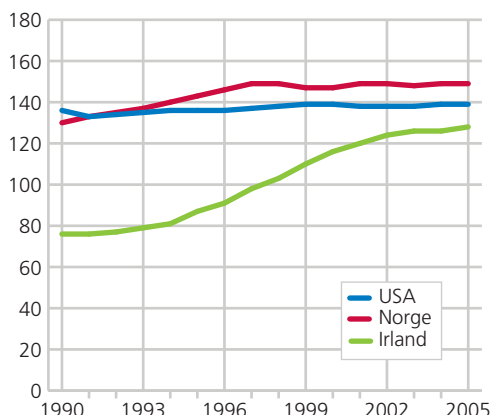
Det har imidlertid stor interesse å sammenligne volumveksten i BNP mellom ulike land. Volumvekstratene i BNP per innbygger for ulike land er prosenttall som kan sammenlignes direkte mellom landene uten å gå veien om kjøpekraftsjusteringer. Det er vanlig å anta at den beste sammenligningen av volumveksten i landene oppnås ved å bruke volumvekstratene som er beregnet av landene selv.

Sammenligningsproblemer for BNP i landene

En kan dele inn sammenligningsproblemer i to hovedgrupper. Den ene typen spørsmål gjelder nasjonalregnskapsberegningene i landene generelt. Den andre typen spørsmål gjelder problemer med å sammenligne priser på produktene som inngår i BNP.

Ved prissammenligninger mellom land møter en mange av de samme problemene som en har ved sammenligning over tid. Det gjelder for eksempel sammenligninger av prisene på offentlige tjenester, der en ikke har direkte observerte markedspriser å holde seg til. Kjøpekraftsundersøkelsen sammenligner da produksjonskostnadene mellom landene. Implisitt forutsettes det

Figur 3. Indekser for kjøpekraftskorrigert BNP for utvalgte land regnet med faste 2000-priser og kjøpekraftspariteter. OECD=100

Kilde: OECD (2007).

at prisforskjellene mellom landene for produksjonskostnadene tilsvarer prisforskjellene for produksjonen. Metodene for måling av prisforskjeller for offentlige tjenester er under stadig vurdering.

Når det gjelder forskjeller i nasjonalregnskapsberegningene, er en del av forskjellene en konsekvens av forskjeller i økonomien. Særlig er BNP-sammenligningene påvirket av organiseringen av sosial tjenesteyting, helsetjenester, undervisning og lignende i landene. Dette skyldes at produksjonen måles forskjellig avhengig av om produksjonen er markedsrettet virksomhet eller ikke.

En annen type forskjeller er en følge av at landene legger ulik vekt på å gjennomføre justeringer for forhold som ikke-observerbar/svart økonomi, produksjon av egne investeringsarbeider, for eksempel software med videre. De landene som foretar slike justeringer, får et høyere nivå på kjøpekraftsjustert BNP per innbygger enn de ville fått uten justeringer.

De høye indeksene for Norges del skyldes ikke at vi legger spesielt stor vekt på å justere for svart økonomi og egne investeringsarbeider. Tvert imot har Norge foreløpig vært tilbakeholdende på disse feltene, se artikkelen til Erling Joar Fløttum i denne publikasjonen. Når det for eksempel gjelder egne investeringsarbeider av software, har vi til nå bare tatt med slike investeringsaktiviteter som foretakene selv oppgir. I andre land blir det beregnet til dels betydelig tillegg utover dette dersom foretakene har ansatt systemutviklingspersonale. På den andre siden har Norge tatt med betydelig egenproduksjon i husholdningene fra selvbygging og rehabilitering av boliger og fritidshus.

De enkelte landene arbeider til enhver tid med utviklingsprosjekter for sine nasjonal-

regnskap og prisindeksmetoder. Over tid vil det føre til at metodene i ulike land blir mer like og dermed mer sammenlignbare. Om en ser på ett enkelt år, kan en få utslag av at revisjoner i landenes nasjonalregnskap blir ferdige på ulike tidspunkt.

Arbeidet for bedre sammenlignbarhet av kjøpekraftsjustert BNP per innbygger

Arbeidet med kjøpekraftsundersøkelsene er i utgangspunktet et internasjonalt samarbeidsprosjekt. En måte å arbeide for mest mulig sammenlignbare resultater er å lage internasjonale retningslinjer. Stort sett er disse retningslinjene forslag til hvordan landene bør behandle de ulike spørsmålene som melder seg; det er opp til landene å avgjøre hvor stor vekt de vil legge på å etterleve de ulike anbefalingene.

For Norge og landene i EU-samarbeidet er kravene strengere enn som så. Kravene til utarbeiding av kjøpekraftsparitetene er nedfelt i lovtekst, som gjennom EØS-avtalen også gjelder oss. Det samme gjelder kravene til beregning av nasjonalregnskap generelt. EU ved Eurostat følger også opp landenes gjennomføring av reglene gjennom spesielle evalueringsprosedyrer.

Hva med levestandarden i ulike land?

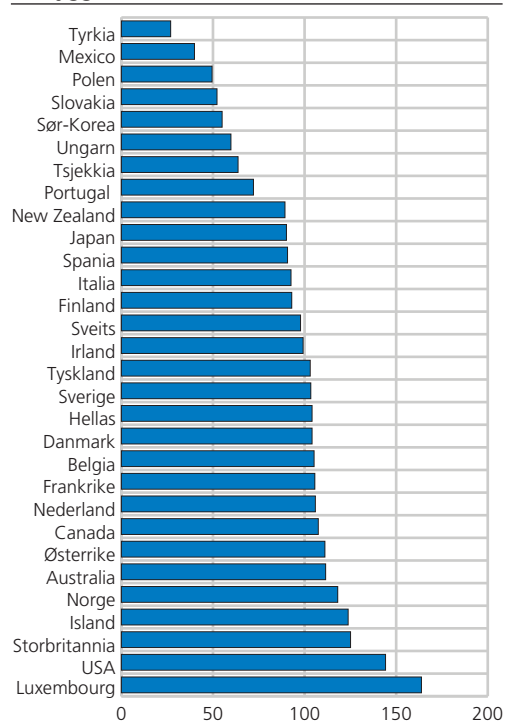
BNP per innbygger er ikke nødvendigvis et godt mål på velferd. BNP er et produksjonsmål som viser verdiskaping som opptjent bruttoinntekt fra innenlandsk produksjon, ikke noe mål for mottatte eller disponible inntekter for befolkningen og slett ikke for velstand, velferd eller lykke for landets innbyggere. Et alternativt sammenligningsgrunnlag kan være å se på kjøpekraftsjusterte tall for personlig konsum per innbygger. Personlig konsum inneholder konsumet i husholdningene og dessuten individuelt konsum i offent-

lig forvaltning og ideelle organisasjoner (det vil si undervisning, helse og sosial- og omsorgstjenester med videre). Sammenligningen av prisnivåjustert personlig konsum lider ikke av den skjevheten som skyldes forutsetningene om prisnivå for eksport og import. Personlig konsum per innbygger har dessuten nærmere sammenheng med aktuell levestandard for befolkningen enn BNP per innbygger.

Det er en del forskjeller i forhold til indeksene for BNP per innbygger. Når det gjelder prisnivåjustert personlig konsum per innbygger, ligger Norge nærmere OECD-gjennomsnittet. Indeksverdien for 2005 (118) er likevel godt over indeksverdien for Sverige (103), men uten at nivået virker dramatisk mye høyere. Flere land har

høyere verdier, for eksempel har USA en indeks på 144. Luxembourg ligger høyest også når det gjelder personlig konsum per innbygger, selv om indeksverdien ligger nærmere OECD-gjennomsnittet. Land som Irland og Sveits, som har høye indekser for BNP per innbygger, ligger litt under OECD-gjennomsnittet for personlig konsum per innbygger. Storbritannia ligger langt høyere når det gjelder personlig konsum per innbygger enn for BNP per innbygger. USA og Island har enda litt høyere indekser for personlig konsum per innbygger enn for BNP per innbygger, men ligger høyt på begge indeksseriene. Landene som har de laveste indeksene for BNP per innbygger, ligger også lavest for personlig konsum per innbygger. Sør-Korea har imidlertid vesentlig lavere indeksverdi for personlig konsum per innbygger.

Figur 4. Kjøpekraftsjustert personlig konsum per innbygger i OECD-landene. 2005. OECD=100

Kilde: OECD (2007).

For å sammenligne levekårene mellom land kan en også trekke inn flere momenter enn kun konsum/inntekt. FN har i sine Human Development Reports et videre – men likevel avgrenset – mål med faktorer som helse (forventet levealder) og utdanning (andel av befolkningen under utdanning) ved siden av prisnivåjustert BNP per innbygger. Samlet sett blir Norge likevel rangert øverst på listen som det landet som har best levekår (FN 2006). En studie som trekker inn atskillig flere faktorer er referert i Dagens Næringsliv (Moene 2007). Denne studien legger vekt på forhold som arbeidstid og risiko for arbeidsledighet, helse, miljøkostnader og ulikhet i inntektsfordeling, i tillegg til BNP per innbygger. Kort arbeidstid og relativt jamn inntektsfordeling trekker opp for Norge, som ender opp på en andre plass også i denne sammenligningen

Oppsummering

Det er ikke så lett å sammenligne nivået på BNP mellom ulike land. Det beste en kan gjøre, er å se på forskjeller i kjøpekrafts-

justert BNP per innbygger i landene. Dette korrigerer for ulik størrelse og prisnivåforskjeller mellom landene, men land som Norge og andre land med høy nettoeksport kan bli sterkt påvirket av særtrekk ved eksport- og importprisene. Det pågår stadig arbeid for å bedre sammenlignbarheten av slike mål.

Tallene viser at Norge er et rikt land. Indeksene for kjøpekraftskorrigert BNP per innbygger gir imidlertid ikke nødvendigvis et godt bilde av levestandarden i Norge sammenlignet med levestandarden i andre land. Til det formålet trenger en å trekke inn flere levekårsaspekter. Et skritt på veien er å sammenligne kjøpekraftskorrigert konsum.

Referanser

FN (2006): Human Development Report 2006, <http://hdr.undp.org/hdr2006/statistics/countries/>.

OECD (2007): http://stats.oecd.org/wbos/default.aspx?datasetcode=SNA_TABLE1, per 28. juni 2007.

Moene, Kalle (2007): «Under ulike kår», i *Dagens Næringsliv*, 12. juni 2007, side 3.

Statistisk sentralbyrå (2007): *Statistisk årbok 2007*, tabell 283, Norges offisielle statistikk D 379.

Ole Magnus Jakobsen

Offentlig konsum – en komparativ analyse av Norge, Sverige, Danmark og Storbritannia

Norge, Sverige og Danmark bruker noe mer penger enn Storbritannia på offentlig konsum per innbygger. Norge har hatt den sterkeste veksten i perioden 1994-2006. Prioriteringen av ulike formål er relativt lik i de tre nordiske landene, mens Storbritannia skiller seg ut og bruker mer penger på formål som forsvar og politi og rettsvesen.

For å plassere offentlig konsum i nasjonalregnskapet kan det være fruktbart å ta utgangspunkt i en kjent makrostørrelse, bruttonasjonalproduktet (BNP). BNP utgjør summen av bruttoinvesteringer i fast realkapital, lagerendringer, nettoeksport samt konsum i husholdningssektoren og offentlig forvaltning.

I artikkelen defineres først offentlig konsum i forhold til andre begreper i nasjonalregnskapet. Deretter blir de totale løpende konsumutgiftene omtalt i forhold til løpende konsumutgifter per innbygger og BNP. Til slutt blir de forskjellige konsumformålene presentert, og formålene blir sammenlignet når det gjelder andel av totale konsumutgifter og konsum per

innbygger. Det er viktig å merke seg at alle vekstrater i denne artikkelen er basert på tall målt i løpende priser. Tallene for de andre landene er omregnet i norske kroner basert på kjøpekraftskorrigererte priser, se boks 1.

Analysen gir et bilde av utviklingen i de løpende konsumutgiftene fra 1994 til 2006 på aggregert nivå, og til 2005 etter detaljert formål, se boks 2. Grunnen til at analysen stopper i 2005 på detaljert formål, er at tallene på dette nivået foreløpig ikke er tilgjengelige for 2006.

Alle data i denne artikkelen er publisert av de respektive lands statistikkinstusjoner og OECD. De norske tallene er hentet fra

Boks 1. Kjøpekraftsparitet

For å sammenligne de tre nordiske landene må løpende tall for hvert konsumformål justeres med kjøpekraftspariteter, kjent som PPP i økonomisk litteratur. PPP er et prisrelativ mellom to eller flere land, og ved å benytte dette vil løpende størrelser for konsumutgift bli vurdert til relative priser og samme valutakurs. Med Norge som basisland vil for eksempel de svenske konsumutgiftene bli omregnet i forhold til det relative prisforholdet mellom Sverige og Norge i norske kroner. I denne artikkelen er alle tallene regnet i norske kroner med tall fra www.oecd.org.

Artikkelen til Knut Ø. Sørensen i denne publikasjonen gir en nærmere beskrivelse av hvordan kjøpekraftsparitetene beregnes.

www.ssb.no, svenske og danske data har kilde www.scb.se og www.dst.dk. Tall for Storbritannia og kjøpekraftsparitet (PPP) er hentet fra www.oecd.org.

Hva er offentlig konsum i nasjonalregnskapet?

I nasjonalregnskapet blir offentlig produksjon definert som summen av «produksjonskostnadene» det vil si det offentlige lønnskostnader, kjøp av varer og tjenester samt slitasje («avskrivninger») på kapitalen pluss eventuelle næringskatter. Slike produksjonskostnader kan for eksempel være knyttet til drift av pleie- og omsorgsinstitusjoner. Husholdningene som nyter godt av tjenestene, betaler ofte en mindre sum i egenbetaling eller gebyr. Offentlig konsum er definert som differansen mellom produksjonskostnadene og gebyrene, og utgjør altså den offentlige finansierte delen av tjenesteproduksjonen.

I offentlig konsum inngår også såkalte «produktkjøp» til husholdningene. Dette er offentlig forvaltnings kjøp/betaling av varer og tjenester fra private aktører, som formidles direkte til husholdningene. Størstedelen av dette er betaling for ulike helse- og omsorgstjenester som tilbys av det private, for eksempel refusjon av allmennlegehjelp og refusjon av medisintilgifter. Andre eksempler på slike «produktkjøp» er det offentlige betaling/finansiering av skolebusskjøring utført av private busselskaper.

For Norge viser tallene fra 2006 totale produktkjøp til husholdningene på 9 331 kroner per innbygger, mens de i 1994 var på 2 693 kroner per innbygger. Tallene viser en prosentvis økning mellom 7 og 19 prosent hvert år i denne perioden, og andelen av produktkjøpene i forhold til totalkonsumet viser også en økende trend. I 1994 utgjorde produktkjøpene vel 5 prosent av totalkonsumet, i 2006 utgjorde

de 10 prosent. Dette er hovedsakelig et uttrykk for mer bruk av private aktører i produksjonen av offentlige varer og tjenester.

De siste årene har det blant annet vært et økende omfang av at kommunalt produserte tjenester legges ut på anbud. Kommunene vil i de fleste av disse tilfellene fortsatt betale for tjenestene selv om de ikke lenger produserer dem. Offentlig konsum vil dermed ikke påvirkes av slike organisasjonsendringer.

Offentlig konsum, som er summen av konsumet i staten og i kommunene, er en del av offentlige utgifter. De offentlige utgiftene omfatter i tillegg til utgiftene som inngår i offentlig konsum, også subsidier, overføringer og stønader til private, renteutgifter og investeringsutgifter. Stønader til private som omfatter trygde- og pensjonsytelser til husholdningene, utgjør alene om lag en tredel av de offentlige utgiftene, og forklarer følgelig den største forskjellen mellom offentlige utgifter og offentlig konsum.

I Norge utgjør offentlig konsum om lag halvparten av totale offentlige utgifter. På grunn av de store trygde- og pensjonsytelsene som finansieres via folketrygden, utgjør det statlige konsumet bare rundt en tredel av de totale statlige utgiftene, mens i kommunene hvor overføringene til private er vesentlig lavere, utgjør konsumet vel 80 prosent av de totale kommunale utgiftene

Konsumet i offentlig forvaltning deles i to hovedkategorier: kollektivt konsum og individuelt konsum. Sistnevnte størrelse er utgifter som offentlig forvaltning finansierer, og husholdningene forbruker. Som individuelt konsum regnes blant annet undervisningstjenester, helsetjenester og sosial- og omsorgstjenester.

Det kollektive konsumet skiller seg fra det individuelle ved at det ikke kan knyttes til den enkelte konsument. Formål som inngår i denne gruppen, er alminnelig offentlig tjenesteyting, forsvar, politi og rettsvesen samt næringsformål.

Offentlig konsum omfatter normalt ikke utgifter til investeringer. Ifølge internasjonale retningslinjer skal imidlertid store militære anskaffelser kun føres som investering i den grad investeringene har en sivil anvendelse. Det betyr at alle våpenkjøp, utgifter til jagerfly og lignende skal føres som offentlig konsum. Grensene mellom hva som skal føres som investeringer, og hva som skal føres som konsum, kan til tider være vanskelig å trekke og vil påvirke internasjonale sammenligninger.

Boks 2. Klassifisering av offentlig konsum

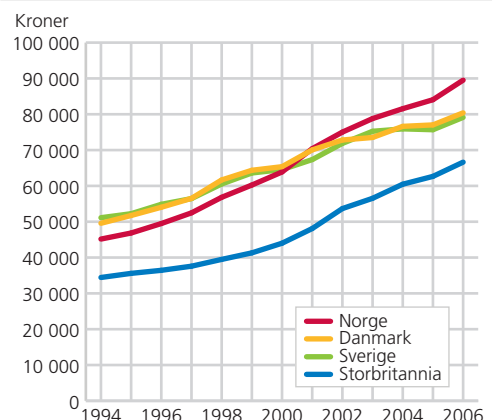
I ENS (Det europeiske nasjonale regnskaps-system 1995) 1995 klassifiseres offentlige utgifter etter formål, COFOG (Classification Of the Functions Of Government). Dette er en standard gruppering av ti forskjellige formål som offentlige utgifter kan benyttes til. Formålene er: alminnelig offentlig tjenesteyting; forsvar; politi og rettsvesen; utdanning; helsepleie; sosial trygd og velferd; boliger og nærmiljø; kulturelle og religiøse aktiviteter; næringsøkonomiske formål og miljøvern. De fire sistnevnte er i denne artikkelen slått sammen til ett formål: andre tjenester. Denne forenklingen er foretatt siden disse formålene ikke utgjør en stor andel av konsumet hver for seg.

Sterkest konsumvekst i Norge

Alle de fire landene hadde gjennom hele perioden en jevn økning i totale utgifter til offentlig konsum. Konsum per innbygger i Norge vokste relativt sett sterkere enn både i Sverige og Danmark. Konsumet i Norge var i 1994 på 45 158 kroner per innbygger. Dette var 13 prosent lavere enn i Sverige som hadde utgifter på 51 124 kroner. Konsumet i Danmark var 49 564 kroner per innbygger, som tilsvarer et nivå som lå 10 prosent over Norge.

Fra 1994 til 2006 økte offentlig konsum i Norge mer enn i de andre nordiske landene, og i 2006 var utgiftene på 89 517 kroner. Det var 10 prosent høyere enn i Danmark og 12 prosent over svensk nivå. Utgiftene per innbygger i Norge økte totalt sett med 98 prosent fra 1994 til 2006, mens tilsvarende økning i Sverige og Danmark var henholdsvis 48 og 55 prosent. Storbritannia hadde det laveste konsumet per innbygger gjennom hele perioden og brukte 34 436 kroner per innbygger i 1994, og 66 627 kroner per innbygger i 2006. Nivået var 25 prosent lavere enn i Norge, og konsumet per innbygger økte med 93 prosent, se figur 1.

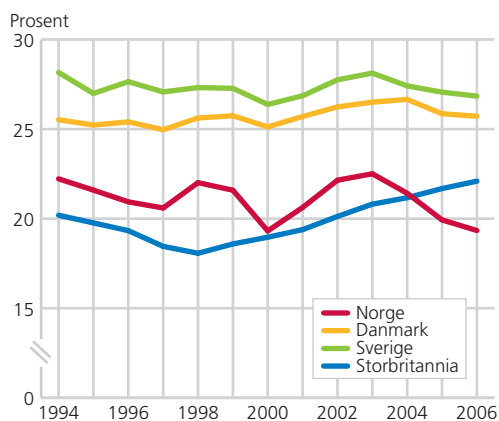
Figur 1. Totale offentlige konsumutgifter per innbygger. 1994-2006. Kroner

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

I forhold til totale konsumutgifter som andel av BNP hadde Norge og Storbritannia de laveste andelen blant de fire landene. I 1994 utgjorde andelen av BNP 22 prosent i Norge og 20 prosent i Storbritannia. Til sammenligning var andelen 28 prosent i Sverige og 26 prosent i Danmark. Denne andelen holdt seg stabil for Sverige og Danmark fram til 2006, se figur 2. For Norge og Storbritannia har andelen variert noe mer. For Norges del må dette ses i sammenheng med oljevirksomheten. År med høye oljepriser, som for eksempel 2000, bidrar til et høyt BNP i løpende priser og dermed lavere konsumandeler enn år med lavere oljepriser, se figur 2.

Figur 2. Offentlige konsumutgifter som andel av BNP. 1994-2006. Prosent

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Fordeling av offentlig konsum på formål

I denne delen blir konsumet fordelt etter de forskjellige formålene nevnt i boks 2.

I alle landene er det konsumet av utdanning, helsepleie og sosiale omsorgstjenester som er størst. I de tre nordiske landene utgjorde andelen til disse formålene om lag 70 prosent i 2006. For Norges del er dette en økning i andelen på 8 prosentpoeng fra 1994, men økningen har vært litt mindre

for de to andre landene. I Storbritannia utgjorde den tilsvarende andelen i underkant av 60 prosent av totalkonsumet.

Tallene viser at Norge og Storbritannia har relativt lik fordeling på individuelt og kollektivt konsum, og at andelen som går til individuelt konsum har økt fra 1994 til 2006, se tabell 2. Dette skiller seg fra Sverige og Danmark som har relativt lik og stabil fordeling mellom kollektivt og individuelt konsum gjennom hele perioden.

Alminnelig offentlig tjenesteyting høyest i Norge og Sverige

I 2005 var konsumet i Norge nærmere 7 200 kroner per innbygger, noe som var 30 prosent høyere enn i Danmark. Til sammenligning hadde Sverige i 2005 konsumutgifter per innbygger på 7 300, det vil si bare svakt over det norske nivået. I hele perioden har Storbritannia hatt svært lavt konsum av alminnelig offentlig tjenesteyting sammenlignet med de nordiske landene. I 2005 var Storbritannias konsum per innbygger godt under halvparten av det tilsvarende konsumet i Norge.

I 1994 var konsum av alminnelig offentlig tjenesteyting per innbygger i Norge 8 prosent lavere enn i Sverige, men 4 prosent høyere enn i Danmark.

Figur 3 viser at utgiftene til alminnelig tjenesteyting i Norge økte kraftig fra 2000 til 2001. Dette har delvis sammenheng med et brudd i tidsserien som følge av ny statistikk. I 2001 ble det nye systemet for rapportering av utgifter i kommunal og fylkeskommunal virksomhet, KOSTRA, tatt i bruk i alle kommuner. KOSTRA-systemet er mer detaljert enn det gamle kommuneregnskapet var, og betyr at utgifter kan spesifiseres på en bedre måte. Dette førte i 2001 til en viss omfordeling av utgiftsposter i forhold til det gamle kommuneregnskapet, og noen flere utgiftsposter ble

Tabell 1. Konsum per innbygger fordelt på formål fra 1994 til 2005 for Sverige, Danmark, Norge og Storbritannia. Millioner kroner, kjøpekraftskorrigert (se boks 1)

	1994				2005			
	Danmark	Norge	Sverige	Storbritannia	Danmark	Norge	Sverige	Storbritannia
Totale konsumutgifter per innbygger	49 564	45 158	51 124	34 436	77 027	84 055	75 675	62 655
Alminnelig tjenesteyting per innbygger	3 561	3 699	4 012	2 091	5 041	7 245	7 318	3 573
Forsvar per innbygger	3 508	5 030	4 663	5 481	4 319	6 103	4 684	7 030
Politi og rettsvesen per innbygger	1 546	1 936	2 428	3 439	2 675	3 273	3 596	6 254
Utdanning per innbygger	11 059	10 113	11 718	6 063	18 002	19 400	17 862	10 587
Helsepleie per innbygger	12 913	11 887	11 080	9 105	19 406	25 589	18 461	19 574
Sosiale omsorgstjenester per innbygger	9 126	5 387	11 227	3 208	17 208	13 385	16 483	6 728
Andre tjenester per innbygger	7 852	7 106	5 995	5 049	10 376	9 061	7 272	8 909
Kollektivt konsum per innbygger	16 559	18 839	16 202	14 746	22 796	29 139	22 364	23 898
Individuelt konsum per innbygger	33 004	26 318	34 922	19 690	54 231	54 915	53 311	38 756

Kilde: Statistisk sentralbyrå, Danmarks statistik, Statistiska centralbyrån og Organisation for economic co-operation and development.

Tabell 2. Formålene som andel av totalt offentlig konsum og som andel av BNP. 1994-2005 for Sverige, Danmark, Norge og Storbritannia. Prosent

	1994				2005			
	Danmark	Norge	Sverige	Storbritannia	Danmark	Norge	Sverige	Storbritannia
Sum	100	100	100	100	100	100	100	100
Alminnlig tjenesteyting	7	8	8	6	7	9	10	6
Forsvar	7	11	9	16	6	7	6	11
Politi og rettsvesen	3	4	5	10	3	4	5	10
Utdanning	22	22	23	18	23	23	24	17
Helsepleie	26	26	22	26	25	30	24	31
Sosiale omsorgstjenester	18	12	22	9	22	16	22	11
Andre tjenester per innbygger	16	16	12	15	13	11	10	14
Kollektivt konsum	33	42	32	43	30	35	30	38
Individuelt konsum	67	58	68	57	70	65	70	62
Offentlig konsum andel av BNP	26	22	28	20	26	19	27	22

Kilde: Statistisk sentralbyrå, Danmarks statistik, Statistiska centralbyrån og Organisation for economic co-operation and development.

knyttet opp til alminnelig tjenesteyting. Det må imidlertid også understrekes at de statlige utgiftene til dette konsumformålet økte sterkt fra 2000 til 2001. Denne økningen på hele 44 prosent var reell, ikke en følge av innføringen av ny kilde.

Tallene viser at Norge økte konsumet av alminnelig tjenesteyting per innbygger med 95 prosent fra 1994 til 2005. I Sverige var veksten 82 prosent, og i Danmark 41 prosent. Storbritannia økte konsumet med 70 prosent fra 1994 til 2005.

Alminnelig tjenesteytings andel av totale konsumutgifter var høyest i Norge og

Sverige, og den økte noe på 2000-tallet. I 2005 utgjorde dette konsumet henholdsvis 9 og 10 prosent av totale konsumutgifter i disse to landene. Danmark, som hadde en stabil andel gjennom hele perioden, brukte om lag 7 prosent av totale konsumutgifter til alminnelig tjenesteyting. Storbritannia som har hatt den laveste konsumandelen til dette formålet, ligger på 6 prosent.

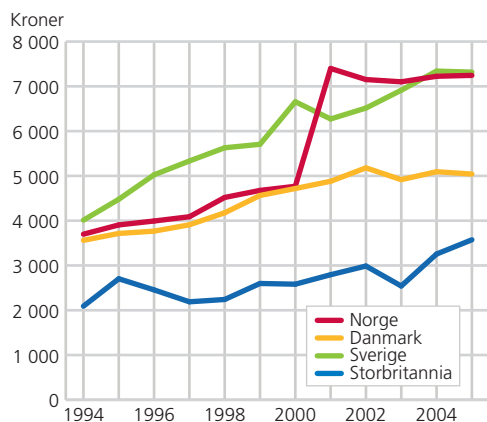
Høyest forsvarskonsum i Storbritannia, men andelen faller

Forsvar er en relativt stor utgiftspost i alle de tre landene, og i 2005 utgjorde konsumet av forsvarstjenester i Norge 7 prosent av

Boks 3. Konkrete oppgaver innenfor alminnelig tjenesteyting

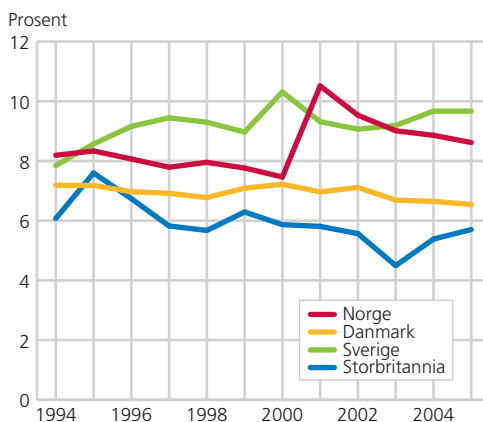
Under alminnelig offentlig tjenesteyting føres først utgifter til utøvende og lovgivende organer, skatte- og finansvesen, utenriks tjenesten, økonomisk bistand til utlandet (omfatter administrasjon av midler til utviklingsland og land som er i omstilling, i tillegg til administrasjon av midler som er kanalisert gjennom ideelle organisasjoner). Videre faller post to, grunnforskning, under denne klassifikasjonen. Grunnforskning er her definert som eksperimentell eller teoretisk forskning som primært har økt kunnskap om et underliggende fenomen som mål. I tillegg føres også administrative utgifter som er knyttet til grunnforskning, under dette formålet. Generelle tjenester er den tredje kategorien under alminnelig offentlig tjenesteyting. Her finnes administrasjon av offentlige tjenester (for eksempel departementer). Andre eksempler er statistikkbyråer, arkiver og offentlig eide eiendomsselskaper. Den fjerde og siste posten under dette formålet er alminnelig offentlig tjenesteyting ellers. I denne kategorien føres utgifter til generelle offentlige tilbud/tiltak. Eksempler på dette er administrasjon av valg og folkeavstemninger.

Figur 3. Konsumutgifter til alminnelig tjenesteyting per innbygger. 1994-2005. Kroner

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Figur 4. Alminnelig tjenesteyting som andel av total konsumutgift per år. 1994-2005. Prosent

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

totale konsumutgifter i offentlig forvaltning. Dette er en klar reduksjon fra elleve år tidligere da forsvarskonsumet utgjorde over 11 prosent. Også i de andre landene har forsvarskonsumet relativt sett falt, og andelen i 2005 var på 6 prosent i både Sverige og Danmark. I Storbritannia er den tilsvarende andelen av totale konsumutgifter klart høyere enn i de nordiske landene. Men som i de andre tre landene har andelen vært avtakende, og i 2005 utgjorde forsvarskonsumet 11 prosent, mot 16 prosent i 1994.

Forsvarskonsum målt per innbygger viser at Storbritannia i 2005 lå litt høyere enn Norge med henholdsvis 7 000 og 6 100 kroner per innbygger, se figur 5. Danmark og Sverige var klart lavere enn dette, med et konsum på henholdsvis 4 300 og 4 600 kroner per innbygger. Tallene viser ellers at Norge og Sverige hadde relativt likt nivå på forsvarskonsumet per innbygger i 1994, men at Norge etter hvert har brukt mer på forsvar enn Sverige. I 2005 utgjorde denne forskjellen 23 prosent.

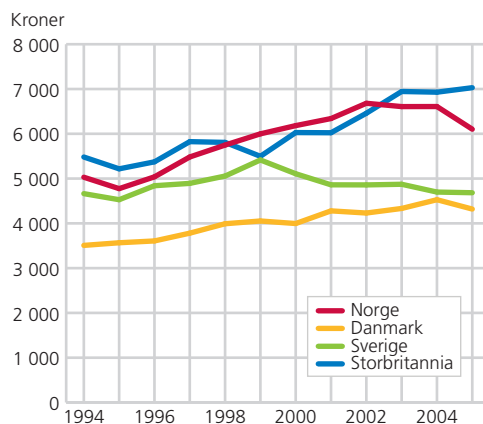
Som nevnt tidligere er grensdragningen mellom konsum og investering når det gjelder forsvar, ikke alltid like entydig. Store anskaffelser/materiellkjøp skal

regnes som investering dersom materiellet kan benyttes til sivile formål. Kjøp av militært utstyr som bomber og granater vil typisk være militært konsum, mens kjøp av bygninger vil kunne ha en sivil anvendelse og blir dermed ført som investeringer. Når det gjelder forswarets kjøp av fregatter de siste årene, har nasjonalregnskapet i Norge valgt å føre dette som investering. Grunnen til valget er at fregattene også vil bli brukt til sivil formål som kystvakt-fartøy. Denne behandlingsmåten kan imidlertid diskuteres gitt dagens retningslinjer, og andre land kan gjøre andre vurderinger. Ulike valg vil altså påvirke sammenlignbarheten i konsumtallene. Det kan ellers nevnes at de nåværende internasjonale retningslinjene for føring av nasjonalregnskap (System of National Accounts, SNA 93) vil bli endret på dette punktet. De framtidige anbefalingene vil bli at alle store militære anskaffelser skal føres som investeringer.

Moderate konsumutgifter til politi og rettsvesen i Norden sammenlignet med Storbritannia

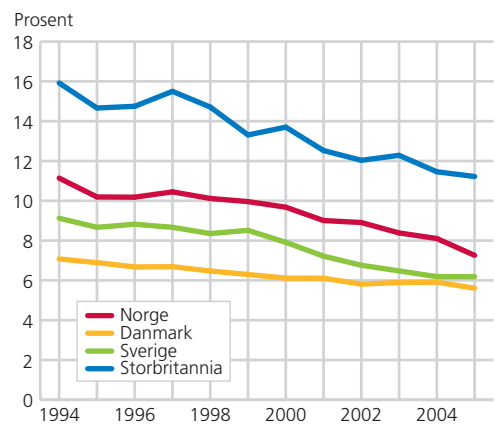
I Norge var konsumutgifter til politi og rettsvesen i 2005 på 3 200 kroner per innbygger.

Figur 5. Konsumutgifter til forsvar per innbygger. 1994-2005. Kroner

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Figur 6. Forsvar som andel av totale konsumutgifter. 1994-2005. Prosent

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Det er tilnærmet samme nivå som i Sverige, mens i 1994 hadde Sverige konsum som var 25 prosent høyere enn i Norge, se figur 7. De danske konsumutgiftene til politi og rettsvesen var 20 prosent lavere enn de norske i 1994, avstanden var noe mindre i 2005 og lå 18 prosent under det norske nivået. I Storbritannia som har det høyeste konsumet i hele perioden, var konsumutgiftene til politi og rettsvesen 6 200 kroner per innbygger i 2005. Fra 1994 tilsvarte dette en økning på 82 prosent, som er den sterkeste økningen blant de fire landene. Utover i perioden viser tallene at Norge økte konsumet per innbygger i 2005 til 3 200 kroner, mot Sveriges 3 600 kroner. Danmark hadde i 2005 et konsum på 2 700 kroner per innbygger. Dette var en utvikling som for Norge utgjorde en vekst på 65 prosent fra 1994 til 2005, mot henholdsvis 50 og 74 prosent i Sverige og Danmark.

Figur 8 viser at andelen av de totale konsumutgiftene har vært relativt stabil for alle landene. Andelen i Norge har ligget rundt 4 prosent i alle årene fra 1994 til 2005, mens Danmark brukte i overkant av 3 prosent av totale konsumutgifter på politi og rettsvesen, og Sverige brukte i underkant

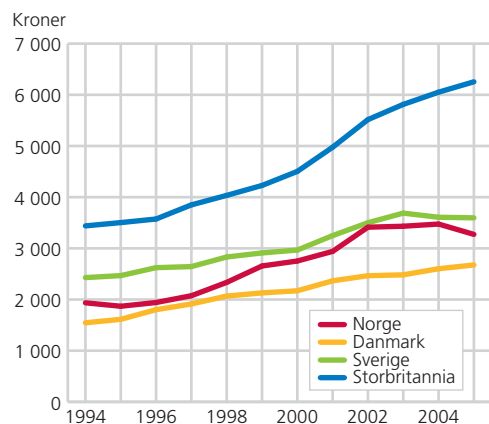
av 5 prosent. Storbritannia brukte derimot relativt sett mye på politi og rettsvesen i forhold til de tre andre landene, og rundt 10 prosent av totale konsumutgifter er knyttet til dette formålet.

En firedel av totale konsumutgifter til utdanning

Konsumutgiftene i denne kategorien utgjør driftsmidler til grunnskoler og førskoler, videregående skoler, etterutdanning unntatt høyere utdanning, universitet og høyskoler, tjenester tilknyttet utdanning (eksempelvis skolebuss), og utdanning uavhengig av nivå (for eksempel språkprogrammer for innvandrere).

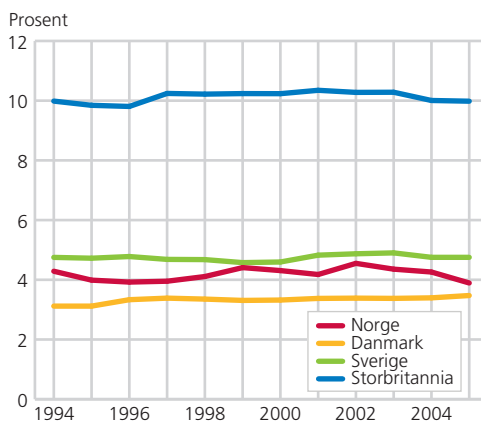
For alle landene utgjør dette formålet, sammen med helsepleie, den største konsumgruppen. I 1994 brukte Norge 10 100 kroner per innbygger på utdanning utenom det som ble gitt i overføringer til privatskoler. Dette var det laveste nivået blant de tre nordiske landene og var 9 prosent lavere enn Danmark og 16 prosent under svensk nivå. Til sammenligning var offentlig konsum knyttet til utdanning i Storbritannia hele 40 prosent lavere enn i Norge. Utover 1990-tallet økte Norge

Figur 7. Konsumutgifter til politi og rettsvesen per innbygger. 1994-2005. Kroner

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Figur 8. Politi og rettsvesen som andel av totale konsumutgifter. 1994-2005. Prosent

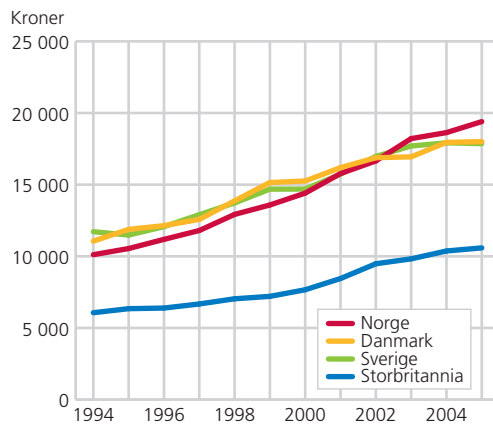

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

offentlig konsum av utdanning, og i 2005 var konsumet 8 prosent høyere enn i Sverige. Avstanden til Danmark ble også reversert, og i 2005 var det norske offentlige utdanningskonsumet 7 prosent høyere per innbygger enn det var i Danmark. I Storbritannia økte utgiftene per innbygger til det nivået Norge hadde i 1994, se figur 9.

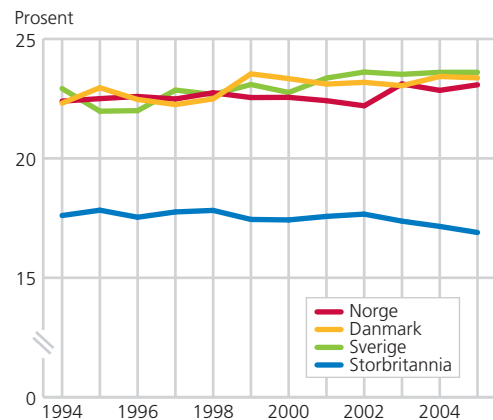
Utdanning som andel av totalkonsumet var tilnærmet lik i de tre nordiske land-

Figur 9. Konsumutgifter til utdanning per innbygger. 1994-2005. Kroner

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Figur 10. Utdanning som andel av totale konsumutgifter. 1994-2005. Prosent

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

ene, og andelen har ligget mellom 22 og 24 prosent etter 1994 (figur 10). Også i Storbritannia som har en vesentlig lavere andel enn de nordiske landene, har andelen vært stabil rundt 17-18 prosent.

Økte konsumutgifter til helsepleie i Norge og Storbritannia

Under helsepleie klassifiseres utgifter til sykehustjenester, klinikker samt privatpraktiserende leger og tannleger. Også utgifter til medisiner, medisinsk utstyr som proteser og andre helserelaterte produkter inngår under denne formålsgrupperingen. I tillegg føres anvendt forskning og eksperimentell utvikling i forbindelse med helsesektoren under dette formålet sammen med administrasjon og gjennomføring av generelle planer og tiltak knyttet til helsepørsmål.

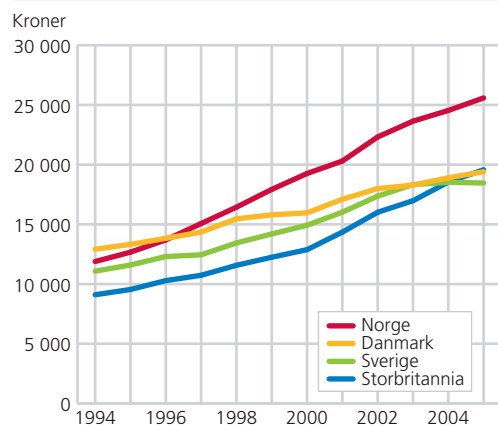
Som nevnt tidligere er dette et formål som det brukes mye midler på. I 1994 hadde alle de tre nordiske landene et tilnærmet likt nivå i konsum av helsepleie per innbygger, mens Storbritannia hadde noe lavere konsum. Etter dette har helsekonsumet i Norge vokst sterkere enn i de andre landene, se figur 11. I 2005 var Norges helsekonsum på 25 500 kroner per innbygger, som var over 24 prosent mer enn i de øvrige landene.

Det er verdt å nevne at i forhold til de andre landene bruker Norge relativt sett mer på helse og mindre på sosial omsorg (se også neste avsnitt om sosiale omsorgstjenester). Det må understrekes at mye kan knyttes til ulike grensedragninger i hvordan utgifter til pleie og omsorg for eldre og uføre føres. Norge har hatt som tradisjon å klassifisere utgiftene til drift av sykehjem som helseutgifter, mens andre land har klassifisert dette som sosiale utgifter.

Både i Norge og Storbritannia utgjorde helsekonsumet om lag 30 prosent av totalt

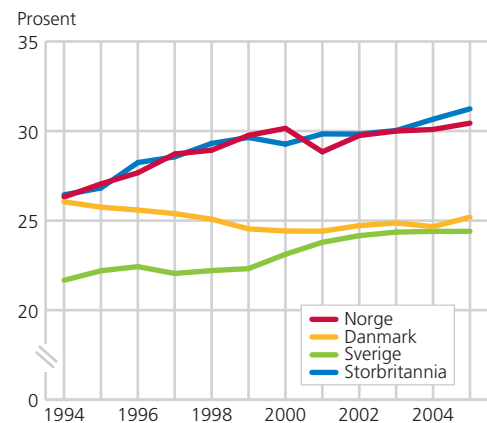
offentlig konsum, en økning fra 26 prosent ti år tidligere. Helsekonsumet i Sverige økte til sammenligning fra en andel på 22 prosent i 1994 til 24 prosent i 2005, mens Danmark derimot reduserte sin andel til dette formålet fra 26 prosent i 1994 til 24 prosent i 2005.

Figur 11. **Konsumutgifter til helsepleie per innbygger. 1994-2005. Kroner**

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Figur 12. **Helsepleie som andel av totale konsumutgifter. 1994-2005. Prosent**

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Boks 4. Organisering og offentlig konsum innenfor helse

Private sykehus i Norge som har offentlige avtaler (for eksempel Diakonhjemmet), klassifiseres som en ideell organisasjon. De offentlige overføringene til disse sykehusene regnes ikke som offentlig konsum. Alle de offentlig eide sykehusene klassifiseres imidlertid slik at utgiftene knyttet til disse blir regnet som offentlig helsekonsum. Omorganiseringen av sykehussektoren i 2002, det vil si etableringen av de statlige helseforetakene, medførte ikke endringer i hva som føres som offentlig eller privat konsum. Helseforetakene er statlig virksomhet som er eid av regionale helseforetak som yter spesialmedisinering i tillegg til forskning og undervisning. Offentlig konsum av sykehustjenestene ble imidlertid endret fra å være kommunalt til å bli statlig. Statlig konsum for formålet sykehustjenester, som er en del av helsepleie, økte med vel 46 milliarder kroner fra 2001 til 2002, tilsvarende gikk formålet helsepleie i kommunene ned med 40 milliarder kroner.

I Sverige har man også hatt en omorganisering av sykehussektoren i retning av privatisering og anbud. I 1995 fikk hvert landsting, tilsvarende fylkeskommuner i Norge, ansvaret for de regionale sykehusene. Etter hvert ble sykehusene definert som foretak som følge av omorganiseringen. Dette medførte at nasjonalregnskapet i Sverige besluttet å klassifisere disse sykehusene som markedsprodusenter. I dag er situasjonen litt annerledes, og hvert landsting står i dag fritt til å bestemme om det regionale sykehuset skal være offentlig eid eller privat ut fra kriterier om effektivitet. Om sykehuset er offentlig eller privat avhenger av den politiske viljen innad i hvert landsting. Uansett organisering mottar sykehusene offentlige midler, og i Sverige har de, i motsetning til i Norge, valgt å føre dette som betaling for tjenester. Dermed blir utgiftene offentlig konsum. Egenandelen som pasienten betaler, føres under husholdningens konsum, slik det også gjøres i Norge (lite omfang).

I Danmark er sykehusene i all hovedsak klassifisert som offentlige, og utgiftene til disse vil dermed regnes som offentlig konsum.

Sosiale omsorgstjenester: lavest nivå i Norge

Under denne formålsgrupperingen inngår trygd og velferd. Innenfor trygd finnes utgiftsposter til forsikring mot ulykker, sykdom eller uførhet samt arbeidsløshets-trygd og trygd til etterlatte og så videre. Det er kun utgiftene knyttet til administrasjonen av trygd som regnes som konsum. Alderspensjon og trygdeytelser ellers som betales til husholdningene, blir klassifisert som overføringer og faller følgelig utenfor konsumbegrepet. Hovedtyngden av konsumet av sosiale omsorgstjenester er derfor knyttet til tjenester som drift av barnehagetjenester, rusmiddelomsorg, barnevern og lignende.

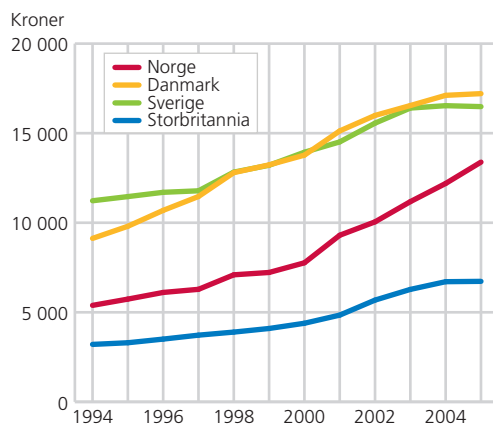
Figur 13 viser at Norge har et konsum av sosiale omsorgstjenester som er vesentlig lavere enn i Danmark og Sverige. I 1994 var utgifter per innbygger 69 prosent lavere i Norge enn i Danmark og 108 prosent lavere enn i Sverige. Storbritannia hadde til gjengjeld et konsum som utgjorde bare 60 prosent av Norges nivå. Utviklingen mot 2005 viser at disse konsumutgiftene vokste noe sterkere i Norge enn i de andre landene, men den norske konsumutgiften

per innbygger, 13 300 kroner, var fortsatt klart lavere sammenlignet med Sverige og Danmark. I 2005 var utgiftene per innbygger 23 og 29 prosent under svensk og dansk nivå. Også i Storbritannia økte konsumet av sosiale omsorgstjenester, men mindre enn i Norge, og i 2005 utgjorde konsumet per innbygger bare halvparten av nivået i Norge.

De store forskjellene viser seg også i andelen av totalkonsumet per år. I 1994 var konsumutgiftene til sosial omsorg i Norge 12 prosent av totale konsumutgifter, i 2005 var andelen økt til 16 prosent. Dette er lavt sammenlignet med Sveriges andel på rundt 22 prosent hvert år, se figur 14. I Danmark økte andelen noe fra 18 prosent i 1994 til 22 prosent mot slutten av perioden. Til sammenligning lå konsumandelen i Storbritannia på 9 prosent i 1994 og 11 prosent elleve år etter.

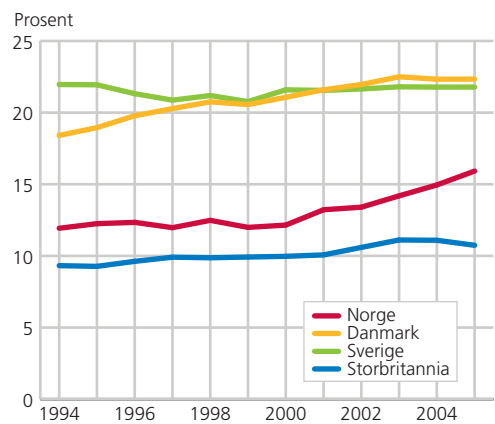
For øvrig vises til problemene med å trekke klare grenser mellom hva som er helsepleie, og hva som er sosial omsorg, se omtalen under utgifter til helsepleie. I Norge blir som nevnt mye av konsumutgiftene til pleie- og omsorg for eldre og

Figur 13. Konsumutgifter til sosiale omsorgstjenester per innbygger. 1994-2005. Kroner

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Figur 14. Sosiale omsorgstjenester som andel av totale konsumutgifter. 1994-2005. Prosent

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

funksjonshemmede ført som helseutgifter, mens Sverige i større grad har valgt å føre de tilsvarende utgiftene som sosiale utgifter. Et annet forhold er at Norge har et relativt stort omfang av private sykehjem. Disse klassifiseres som ideelle organisasjoner, og kommunenes finansiering av sykehjemmene betraktes som overføringer som ikke kommer med i konsumbegrepet. I Danmark og Sverige klassifiseres sykehjem som finansieres av det offentlige, hovedsakelig under offentlig forvaltning. Utgiftene til driften av disse vil dermed regnes med under offentlig konsum. Disse forholdene vil påvirke sammenlignbarheten av tallene mellom landene.

Andre tjenester

Denne gruppen inneholder formålene bolig og nærmiljø, fritid og kultur, miljøvern og næringsøkonomiske formål.

I nivå er konsum per innbygger for Norge og Danmark relativt likt i 1994. I 2005 brukte Danmark 10 prosent mer enn Norge, målt per innbygger. Konsumet av andre tjenester var på 9 000 kroner per innbygger i Norge i 2005. Sverige hadde derimot et lavere nivå på konsumet sammenlignet med de

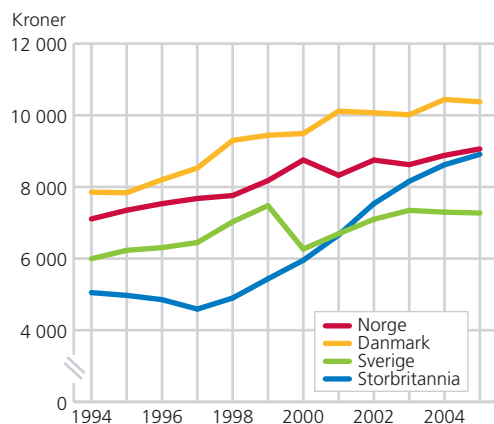
to andre nordiske landene både i 1994 og i 2005. Storbritannia har for øvrig et konsum av disse tjenestene som etter 2000 har ligget over nivået i Sverige, og i 2005 er konsumet per innbygger steget til 8 900 kroner.

Både Norge og Danmark brukte 16 prosent av de totale konsumutgiftene på «andre» tjenester i 1994, mens andelen var redusert til henholdsvis 11 og 13 prosent i 2005. I Sverige utgjør andelen av disse tjenestene vel 10 prosent av totalkonsumet i 2005, som er den laveste andelen blant de fire landene. Storbritannia hadde en konsumandel på nivå med Danmark, 14 prosent.

Konklusjon

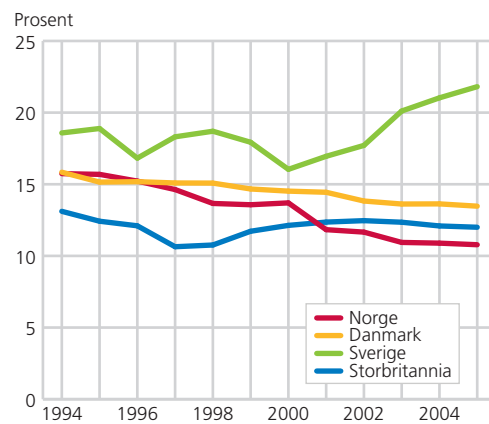
I 1994 brukte Norge minst penger på offentlig konsum per innbygger blant de nordiske landene. Tolv år senere er bildet et annet, og konsumet per innbygger i Norge er høyere enn i de tre andre landene. Danmark og Sverige har en relativt lik utvikling og bruker om lag likt antall kroner per innbygger fra 1994 til 2006. Storbritannia skiller seg ut og bruker klart mindre per innbygger enn Norge, Danmark og Sverige gjennom hele denne perioden.

Figur 15. Konsumutgifter til andre tjenester per innbygger. 1994-2005. Kroner

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Figur 16. Andre tjenester som andel av totalt konsum. 1994-2005. Prosent

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

På detaljert nivå er det klare forskjeller. De nordiske landene prioriterer de forskjellige formålene relativt likt, mens Storbritannia skiller seg ut. For formålene forsvar, politi og rettsvesen bruker Storbritannia relativt mer i forhold til de nordiske landene. På den annen side har de nordiske landene et høyere offentlig konsum av utdanning enn Storbritannia.

Helsepleie er det formålet som har den høyeste andelen i forhold til totalkonsum for alle landene. Norge har det høyeste offentlige helsekonsumet per innbygger i 2005, mens de tre andre landene har et lavere, og mer likt konsumnivå. Som påpekt ovenfor kan dette i stor grad skyldes ulike føringsmåter i landenes nasjonalregnskap når det gjelder grensdragningen mot sosiale omsorgstjenester hvor Norge har tilsvarende lavere konsumandeler i forhold til de øvrige landene.

Anne Karin Linderud

Norges fordringer og gjeld overfor utlandet i et historisk perspektiv

Det har over lang tid vært en sterk vekst i internasjonal handel og investeringer over landegrensene. Den norske stat og norsk næringsliv har økt sine utenlandske investeringer, og samtidig øker utlendingers eierskap i Norge. Kapitalinvesteringer kan styres gjennom flere kanaler. En del av kapitalen plasseres som porteføljeinvesteringer. Dette er relativt små andeler som spres i utenlandske aksjer eller andre verdipapirer. Videre er en stor del av kapitalen plassert som lån eller som direkteinvesteringer. Direkteinvesteringer er investeringer der investorene kontrollerer en så stor andel av det utenlandske selskapet at de har mulighet til å påvirke selskapets drift og styring.

Hvordan har Norges økonomiske forhold til utlandet vært gjennom historien? Dette er noe vi skal se nærmere på i denne artikkelen. Data bygger på finanstillingen som eksisterte som egen statistikk fra 1919-2003. Statistikken viser årlige data med unntak av årene under annen verdenskrig. Fra 2004 ble finanstillingen erstattet av en større og mer omfattende undersøkelse om Norges utenriksøkonomi. Disse dataene er grunnlaget for utenriksregnskapet som publiseres kvartalsvis, og den årlige IIP-undersøkelsen (internasjonal investeringsposisjon). IIP er en direkte videreføring av finanstillingen, men er også tilrettelagt for noen år før 2004. Fordi prinsippene i IIP er noe ulik de som gjelder i finanstillingen, er det enkelte avvik mellom de to statistikkene for 2003 og tidligere år. Artikkelen avgrenser seg derfor til å omtale data fra finanstillingen til og med 2003.

Norge alene i Norden med positive nettofordringer

Norge er det eneste av de nordiske landene som hadde et positivt nettofordringsforhold overfor utlandet i perioden 1999-2003, se figur 1. En positiv nettofordringsposisjon innebærer at de totale fordringene overfor utlandet er høyere enn den totale utenlandsgjelden. Norge økte sine nettofordringer fra 308 milliarder kroner i 1999 til hele 809 milliarder kroner i 2003. Dette er en økning på 163 prosent. Målt som andel av bruttonasjonalproduktet (BNP) utgjorde Norges nettofordringer 51,8 prosent i 2003.

Alle de andre nordiske landene har en høyere andel av utenlandske investeringer i hjemlandet sammenlignet med verdien av deres investeringer i utlandet.¹ Danmark befinner seg i en internasjonal finansiell gjeldsposisjon, med en økende nettogjeld fra 171 milliarder kroner i 1999 til 202

¹ Tallene for de andre nordiske landene er omregnet til norske kroner.

milliarder kroner i 2003. Som andel av BNP utgjorde nettogjelden i Danmark gjennomsnittlig 15 prosent i femårsperioden, varierende fra 12,6 prosent i 1999 som det laveste til 18,4 prosent i 2002 som det høyeste.

Sverige hadde en nettogjeld på 692 milliarder kroner i 1999, økende til 744 milliarder i 2000, deretter ble den redusert til 468 milliarder i 2003. Nettogjelden utgjorde 35 prosent av BNP i 1999 og sank til 22 prosent i 2003.

Finland hadde i 1999 en nettogjeld på 1 783 milliarder kroner, mens BNP i Finland samme år var 1 021 milliarder. Nettogjelden var altså hele 763 milliarder høyere enn BNP i 1999. I 2000 ble den redusert med omtrent 200 milliarder, men var fortsatt 512 milliarder høyere enn BNP. Fra 2001 til 2003 ble nettogjelden kraftig redusert, og i 2003 lå den på 288 milliarder kroner, 25 prosent av BNP. Den høye nettogjelden i 1999 og 2000 skyldes at den utenlandske andelen av investeringer i finske porteføljeaksjer hadde en svært høy verdi disse to årene. Dette kan enten skyldes at de utenlandske investeringene i porteføljeaksjer økte i volum, eller at det

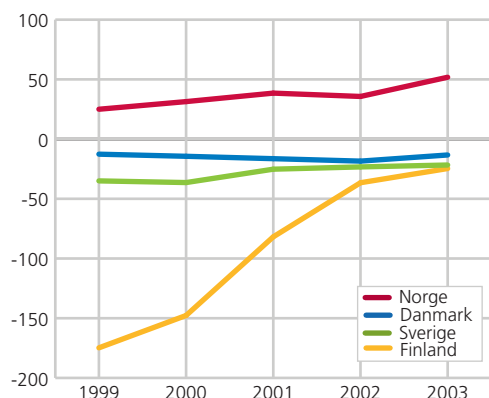
var en enorm verdistigning i aksjene på utenlandske hender, eventuelt en kombinasjon.

Et langsiktig perspektiv på Norges utenlandsforhold

Perioden 1919-1939: Økende gjeld til utlandet

Årene 1900-1920 var preget av industriell og økonomisk vekst. Økt sysselsetting medførte sterk økning i produksjonen. Norge var inne i en økonomisk høykonjunktur. Den økonomiske veksten førte til en situasjon med lånefinansierte investeringer og kapitalimport siden realrenten var lav.² Helt frem til første verdenskrig var det dermed underskudd i både vare- og tjenestebalansen og rente- og stønadsbalansen overfor utlandet.³ Dette vil si at Norges utgifter til kjøp av varer og tjenester og rente- og utbytteutbetalinger var høyere enn de tilsvarende inntektene. Norge hadde høy utenlandsgjeld som besto av lån og en betydelig andel av utenlandske investeringer i næringslivet. Under første verdenskrig endret denne situasjonen seg positivt for norsk økonomi. Ved krigens slutt i 1918 hadde Norge både et høyt overskudd på driftsbalansen og positive nettofordringer overfor utlandet.

Figur 1. **Nettofordringer som andel av BNP for de nordiske landene. 1999-2003. Prosent**

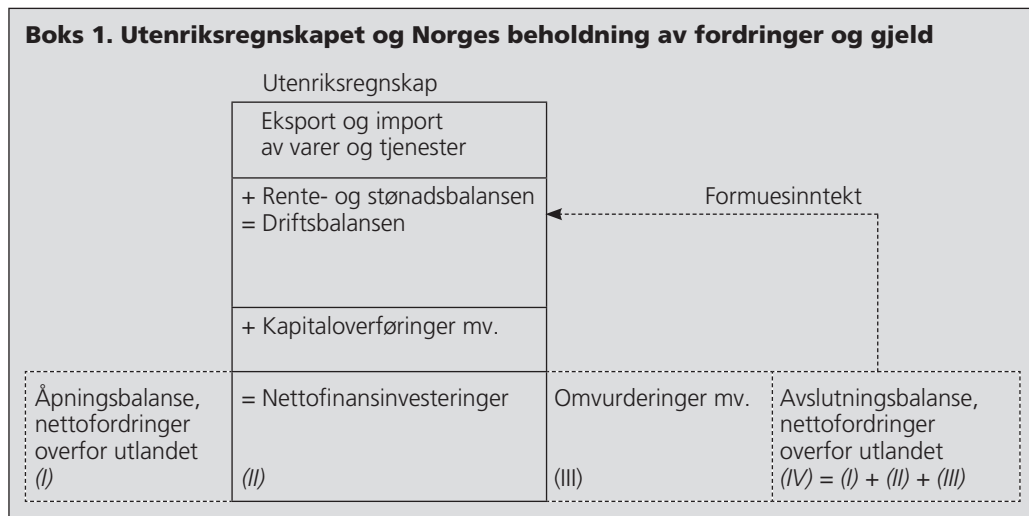

Kilde: Bank of Finland, IMF International Financial Statistics.

Det første året vi finner data for finanstillingen, er 1919, året etter avslutningen av første verdenskrig. Statistikken for dette året viser at Norge hadde positive nettofordringer på 1 360 millioner kroner overfor utlandet. Dette utgjorde 22 prosent av BNP og 1919 fremstår som det eneste året Norge hadde positive nettofordringer i perioden 1919-1939. En av årsakene til dette var erstatningsutbetalinger knyttet til den

²Hodne og Grytten (2002).

³Se boks 1 for illustrasjon av sammenhengen mellom vare- og tjenestebalansen, rente- og stønadsbalansen og beholdninger av fordringer og gjeld.

norske skipsflåten. Ved verdenskrigens utbrudd var Norge en stor sjøfartsnasjon med høye investeringer i skip. Fordi flere av skipene forliste under første verdenskrig, mottok Norge forsikringserstatninger fra utlandet. Disse innbetalingene og andre inntekter fra krigen ble plassert som bankinnskudd i utenlandske banker⁴, og bidro dermed til et positivt nettofordringsforhold mot utlandet i 1919.

Av figur 2 ser vi at 1920-årene preges av en situasjon med økende nettogjeld, mens utviklingen snudde i begynnelsen av 1930-årene og frem mot annen verdenskrig. Etter første verdenskrig foregikk det en omfattende import ved at det blant annet ble innkjøpt skip for å gjenreise handelsflåten. Samtidig inntraff den internasjonale økonomiske krisen som innebar en situasjon med deflasjon og økende renter. I takt med stigende gjeld fikk Norge betalingsproblemer overfor utlandet. Særlig staten hadde store utenlandslån, og økt kroneverdi førte til at gjelden ble dyr å betjene. At situasjonen snudde i begynnelsen av 1930-årene, skyldes hovedsakelig en

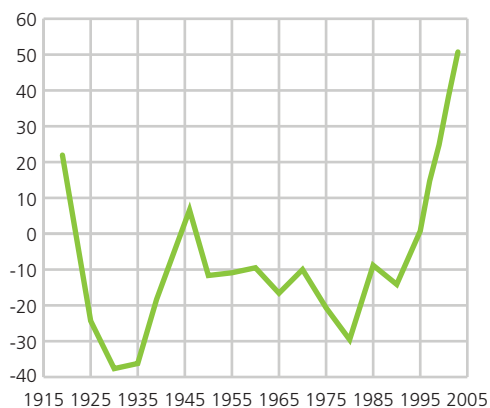
endring i valutapolitikken der den norske kronen ble nedskrevet. Dette medførte økt eksport og økt overskudd på driftsbalansen overfor utlandet. Fra 1933 og frem mot annen verdenskrig ble dermed nettogjelden redusert med 394 millioner kroner, fra 1 541 millioner i 1933 til 1 147 millioner i 1939.

Perioden 1946-1966: Gjenoppbygging og høy utenlandsgjeld

I løpet av annen verdenskrig falt aktiviteten i norsk økonomi, og utenrikshandelen sank betydelig. Under krigen igangsatte tyske myndigheter utbygging av kraftverk, industriforetak og infrastruktur i Norge og arbeidsledigheten fra 1930-årene forsvant. Utviklingen av fordringsforholdet overfor utlandet under annen verdenskrig ligner mye på utviklingen under den første. De store inntektene fra sjøfarten og forsikringserstatninger fra forliste skip medførte at betydelige fordringsreserver var plassert i utlandet ved utgangen av krigen, totalt 714 millioner kroner i 1946. 1946 fremsto dermed som det første året etter 1919 hvor Norge hadde et positivt fordringsforhold overfor utlandet. Perioden 1947-1966 var preget av jevnt økende

⁴ Se Statistisk sentralbyrå (1955), side 109.

Figur 2. **Nettofordringenes andel av BNP for Norge. 1919- 2003. Prosent**

Kilde: BNP-tallene fra 1919-1969 og data for finansstillingens nettofordringer 1919-1992 er hentet fra Historisk statistikk 1968 og fra Historisk statistikk 1994. BNP-tallene fra 1970-2003 ble revidert høsten 2006, kilden er <http://www.ssb.no/emner/09/01/nr/>. Finansstillingen fra 1993-2003 er hentet fra Statistisk årbok.

utenlandsgjeld bortsett fra årene fra 1950 til 1952. I 1951 hadde Norge for første gang etter krigen eksportoverskudd på vare- og tjenestebalansen, noe som bidro til å redusere gjelden. I 1952 var nettogjelden 507 millioner kroner, en reduksjon på 1 251 milliarder eller 71,2 prosent fra 1950. Overskuddet hadde sammenheng med Korea-krigen der Norge hadde høye inntekter gjennom skipsfarten. I 1950 mottok også Norge midler gjennom Marshallhjelpen fra USA på vel 1,1 milliarder.⁵

Fordi Norge hadde stort behov for forsyning av varer til forbruk, driftsmidler og realkapital, utviklet det seg i årene rett etter krigen et underskudd i vare- og tjenestebalansen overfor utlandet. Fordringene fra krigen ble brukt opp, og ved utgangen av 1947 var vi igjen i en situasjon med økende nettogjeld. Gjelden fortsatte å øke, men fordi Norge mottok tilskudd fra det europeiske gjenreisingsprogrammet (ERP), ble økningen moderat. Marshallhjelpen var et tiltak satt i kraft av den

amerikanske utenriksminister George Marshall i juni 1947, og for Norges del var overføringene hele 2,8 milliarder kroner i perioden 1948-1952. Formålet var igangsetting av produksjonen etter annen verdenskrig som dermed ville skape bedre balanse i utenriksøkonomien. Betingelsen for å motta Marshallhjelp var at importen måtte liberaliseres.

I utenriksregnskapet dominerte kjøp av skip de første etterkrigsårene. Hensikten var gjenreisning av handelsflåten etter krigen, og innkjøpene var lånefinansierte. I hele perioden 1946-1963 var samlet import høyere enn samlet eksport. Marshallhjelpen dekket omtrent 25 prosent av eksportunderskuddet som oppsto. Til tross for at rente- og stønadbalansen i disse årene viste et samlet overskudd, hadde driftsregnskapet et samlet underskudd. Den delen av driftsunderskuddet som ikke Marshallhjelpen dekket, ble dekket ved utenlandske lån og ved trekk på fordringer i utlandet. I perioden 1961-1963 hadde Norge et årlig underskudd på 1,3 milliarder kroner, og utenlandsgjelden økte betydelig.

Perioden 1967-2003: Fra gjeld til positive fordringer overfor utlandet

Politisk var slutten av 1960-tallet og begynnelsen av 1970-tallet preget av en stabilisering av velferdsstaten som hadde vært under utvikling etter andre verdenskrig. Nye trygde- og pensjonsordninger betydde økende offentlige utgifter og høyere skatter. Samtidig sto man overfor flere internasjonale kriser i 1970-årene med oljeprissjokk, inflasjon og produksjonsnedgang. Den internasjonale usikkerheten bidro negativt til internasjonal handel og investeringer.

I 1969 ble oljen oppdaget i Nordsjøen, og i 1972 ble Statoil stiftet. I de første årene var det datterselskaper av utenlandske

⁵ Se Statistisk sentralbyrå (1965), side 187.

Boks 2. Finanstellingen

Finanstellingsstatistikk over Norges fordringer og gjeld overfor utlandet ble første gang publisert for året 1919, og deretter årlig fra 1924 (brudd i årene 1940-1946). Finanstellingen bygger på oppgaver som hvert år ble innhentet fra alle juridiske personer som har finansielle mellomværende med utlandet. Undersøkelsen var i utgangspunktet en totaltelling og omfattet alle norske enheter som har fordringer eller gjeld overfor utlandet ved utgangen av det enkelte år. Opplysningene ble supplert med informasjon fra banker, staten og kommunene samt fra utenriksregnskapet. Det ble samlet inn balansetall som viser fordringer og gjeld fordelt på debitor- og kreditorland og debitor- og kreditorobjekt. Formålet med finanstillingen var å gi en samlet oversikt over Norges fordringer og gjeld overfor utlandet ved utgangen av hvert år, fordelt på finansobjekt, debitor- og kreditorsektor, debitor- og kreditornæring og debitor- og kreditorland. Fast eiendom er ikke med, og dessuten er ikke personusholdninger dekket gjennom undersøkelsen. Tellingen i 1919 var mindre fullstendig enn tellingene for de seinere år.

Publikasjonen *Fordringer og gjeld overfor utlandet* ble utgitt mellom 1973 og 1989. Eldre årganger finnes i samlepublikasjonen *NOS Kredittmarkedsstatistikk* fra 1955/1956 frem til 1989. Fra 1990 ble den publisert i heftet *Bank- og kredittstatistikk*. Aktuelle tall.

oljeselskaper som dominerte oljevirkksomheten og oljeeksporten, men etter hvert fikk Statoil en økende rolle og ble operatør på nye store felt på norsk sektor. Verdien av oljevirkksomheten steg fra null i 1971 til over 14 prosent av BNP i 1980, og nådde en foreløpig topp med vel 18 prosent av BNP i 1984. Etter dette har oljevirkksomhetens andel av BNP variert mellom 10 og 25 prosent avhengig av hvordan oljeprisene har utviklet seg. Oppdagelsen av oljeforekomstene endret eksportens sammensetning totalt. Salg av olje, og etter hvert gass, til utlandet startet så smått i 1971, utgjorde 30 prosent av total eksport i 1980 og 44 prosent i 2003.

Perioden fra 1967-1979 var preget av økende nettogjeld, blant annet som følge av de store investeringene på kontinentalsokkelen. I 1967 var nettogjelden 10 milliarder kroner, mens den var hele 104 milliarder i 1979. Etter hvert som inntektene fra oljeproduksjonen begynte å strømme inn, snudde den negative utviklingen noe, og i 1985 var nettogjelden nede i 48 milliarder. I 1986 økte igjen gjelden mer enn fordringene, og nettogjelden i 1986 var på 84 milliarder. Økningen hadde sammenheng med at oljeprisene falt i 1986. Som følge av de lave oljeprisene fortsatte gjelden å øke frem mot 1989. Da endret situasjonen seg, og fra 1990 økte fordringene mer enn gjelden. I 1995 hadde vi for første gang siden 1946 et positivt nettofordringsforhold overfor utlandet, hele 7,1 milliarder kroner. Fra 1995 og fremover økte nettofordringene sterkt, og ifølge Finanstellingen 2003 var de på 809 milliarder kroner. Dette utgjorde 50,7 prosent av BNP.

Økningen i Norges nettofordringer fortsetter

Norges internasjonale investeringsposisjon er fra 1919 og mange tiår fremover preget av varierende grad av nettogjeld. Målt som andel av BNP var gjelden høyest i en periode på slutten av 1970-tallet, og i 1978 utgjorde den 46,5 prosent av BNP. Deretter reduseres nettogjelden jevnt frem til 1995, da Norge for første gang siden 1946 hadde et positivt nettofordringsforhold overfor utlandet. Siden 1995 har Norges nettofordringer vært sterkt økende.

For 2006 viser data fra IIP nettofordringer på 1 332 milliarder kroner, tilsvarende 62 prosent av BNP. Sammenlignet med IIP-data for 1998 er dette en vekst på 1 228 milliarder kroner. Den største økningen har funnet sted i Statens pensjonsfond – utland som økte fra 172 milliarder til hele 1 784 milliarder kroner i denne perioden.

Boks 3. Definisjon av de viktigste begreper og kjennemerker

Totalt fordringer overfor utlandet er lik summen av alle fordringer ved utgangen av året.

Total gjeld til utlandet er lik summen av all gjeld ved utgangen av året.

Nettofordringer (nettogjeld) er differansen mellom totale fordringer og total gjeld.

Nettofordringsendring (gjeldsendring) er endringen i nettofordringer mellom to år/perioder.

Referanser

Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten (2002): *Norsk økonomi i det 20. århundre*, Fagbokforlaget, Bergen.

Statistisk sentralbyrå (1955): *Økonomisk utsyn 1900-1950*, Samfunnsøkonomiske studier nr. 3.

Statistisk sentralbyrå (1965): *Norges økonomi etter krigen*, Samfunnsøkonomiske studier nr. 12.

Tove Ladstein og Tor Skoglund

Utviklingen i norsk jordbruk 1950-2005

Jordbruket er en næring som har gjennomgått store endringer etter annen verdenskrig. Sysselsettingen og antall gårdsbruk er kraftig redusert siden 1950. Samtidig har det vært en sterk produktivitetsvekst i denne næringen. I dag er 2,5 prosent sysselsatt i jordbruk, og jordbrukets andel av bruttonasjonalproduktet (BNP) er 0,5 prosent. Tilsvarende tall for 1950 var 23,5 prosent av de sysselsatte og 7 prosent av BNP. Fordi jordbruket spiller en viktig rolle i flere sammenhenger, blant annet når det gjelder distriktpolitikk og matforsyning, er næringen likevel gjenstand for stor politisk interesse og diskusjon. I den siste tiden er det særlig de såkalte WTO-forhandlingene¹ som er i fokus. Jordbruksforhandlingene i WTO vil sannsynligvis medføre en liberalisering av handelen med jordbruksvarer og kan dermed få stor betydning for jordbruket i Norge (Brunstad og Gaasland 2006).

I denne artikkelen er formålet å se på noen sentrale trekk ved utviklingen i norsk jordbruk etter 1950. Hovedkilden er nasjonalregnskapsstatistikk.

Sterk nedgang i sysselsetting og utførte timeverk

Antall gårdsbruk er redusert med tre fjerdedeler siden 1950. Det totale jordbruksarealet i drift er likevel omtrent uendret, slik at gjennomsnittsarealet per bruk er nesten firedoblet i denne perioden, (Statistisk sentralbyrå 2007). Det meste av jorda på de nedlagte gårdsbrukene blir i første omgang tilleggsjord på de gjenværende brukene.

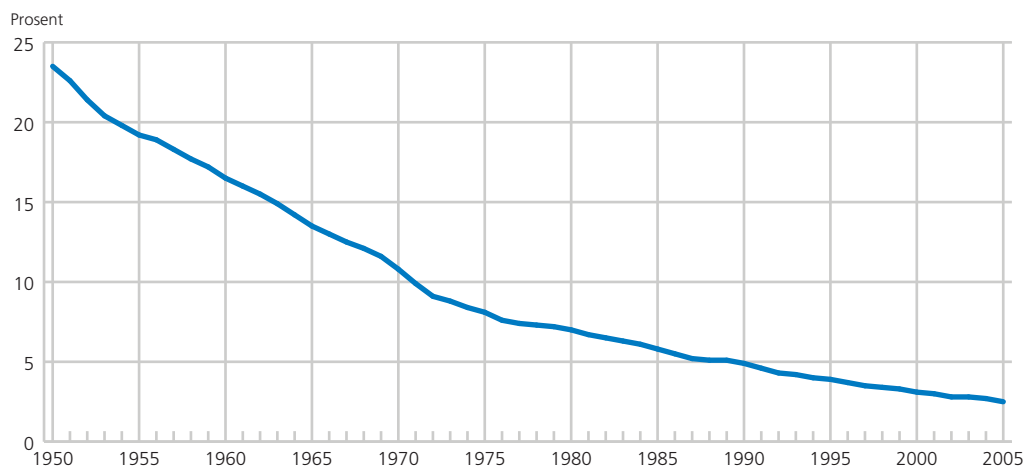
Mens det i 1950 var vel 350 000 sysselsatte i jordbruket, er antallet i 2005 redusert til 60 000. Det vil si at mer enn 290 000 personer har forlatt jordbruket i denne perioden. Det har vært sysselsettingsned-

gang hvert år etter 1950, med unntak av årene 1976-1980 da sysselsettingen i jordbruket var relativt stabil. Siste del av 1970-tallet og begynnelsen på 1980-tallet var en periode som var preget av stor optimisme i næringen (Almås 2002). Etter dette har sysselsettingsnedgangen igjen skutt fart. Siden 1990 er sysselsettingen redusert med om lag 40 000 personer.

Årene etter annen verdenskrig var preget av sterk vekst i norsk økonomi og liten arbeidsledighet. Arbeidskraft fra jordbruket har i stor grad blitt overført til andre næringer. Andelen som er sysselsatt i tjenesteytende næringer, har økt fra 40 prosent like etter krigen til om lag 77 prosent i dag (Skoglund 2007).

¹ World Trade Organization.

Figur 1. Jordbrukets andel av total sysselsetting. 1950-2005. Prosent

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Hovedtyngden av de sysselsatte i jordbruket er selvstendige gårdbrukere som har dette som hovedyrke. Tallene for selvstendige inkluderer også familiearbeidskraft uten fast avtalt lønn. Næringen sysselsetter dessuten et ikke ubetydelig antall lønnsstakere (leid arbeidsinnsats) i form av sesongarbeidere, avløserer med videre. Andelen lønnsstakere gikk fra 1950 til 1970 ned, men har deretter økt (tabell 1). De siste årene har det vært en økning i bruken av utenlandsk arbeidskraft i jordbruket. Ifølge SSBs statistikk over sysselsatte på korttidsopphold i Norge var det i 4. kvartal 2006 i overkant av 2 000 ikke-bosatte lønnsstakere i norsk jordbruk. Imidlertid er

4. kvartalstallene antakelig lite representative for året som helhet. Andre undersøkelser indikerer at gjennomsnittet i løpet av året kan være betydelig høyere. Rye (2006) anslår at utenlandsk arbeidskraft står for om lag 8 prosent av den samlede arbeidsinnsatsen i norsk jordbruk. Det meste av den utenlandske arbeidskraften i jordbruket er sesongarbeidere som i gjennomsnitt er ansatt 2-3 måneder.

Antallet utførte timeverk i jordbruket har hatt en utvikling som samsvarer med utviklingen i antall sysselsatte personer. Fordi gjennomsnittlig arbeidstid også har gått ned, er nedgangen i utførte timeverk relativt sett enda sterkere enn sysselsetningsnedgangen. Nasjonalregnskapets tall viser at utførte timeverk per sysselsatt person er redusert fra 2 390 timer i 1950 til 1 960 timer i 2005.² Dette gir en reduksjon

Tabell 1. Sysselsetting og utførte timeverk i jordbruket. 1950-2005

	1950	1970	1990	2005
Sysselsatte personer (1 000)	353,4	176,9	100,7	59,7
Andel lønnsstakere (prosent)	25	19	22	28
Utførte timeverk (millioner)	844,8	375,3	200,0	117,0
Utførte timeverk per sysselsatt person	2 390	2 122	1 986	1 960

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

² Nasjonalregnskapets tall for utførte timeverk per sysselsatt person vil kunne avvike fra annen statistikk. Timeverkstallene påvirkes blant annet av hvilke forutsetninger og datakilder som brukes for å anslå omfanget av deltid og biarbeid, siden yrkeskombinasjoner er svært vanlig i jordbruket. I nasjonalregnskapet er arbeidskraftundersøkelsene hovedkilden for deltids- og biarbeidstallene.

i gjennomsnittlig arbeidstid på 18 prosent, mens tilsvarende tall for industrien viser en nedgang på 24 prosent i samme periode. Arbeidstidsreformene i denne perioden, med økt ferie og kortere arbeidsuker, har dermed fått mindre betydning for arbeidstidsmønsteret i jordbruket enn i industrien. Mange gårdbrukere har fortsatt lange arbeidsdager. Ifølge Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 hadde heltidsgårdbrukere i gjennomsnitt 48 timers arbeidsuke, mens gårdbrukere med biarbeid i gjennomsnitt arbeidet 43 timer på bruket (Løwe 2003). Denne undersøkelsen bekrefter også at gårdbrukere har vesentlig mindre ferie enn andre grupper.

Fra potetproduksjon til korndyrking

Norsk jordbruksproduksjon har sin største verdi i produksjon av kjøtt, melk, korn og poteter. Som man vil se av tabell 2, har det vært en omfattende dreining i sammensetningen av jordbruksproduksjonen i løpet av etterkrigstiden. Kjøttproduksjonen er nær tredoblet siden 1950, mens kornproduksjonen er mer enn tredoblet, målt i tonn. Hvete er vår viktigste matkornart, og det er denne som står for mye av økningen. Økningen i kornproduksjon henger også sammen med økning i produksjon av svin og fjørfe som i hovedsak føres med korn.

Produksjonen av melk er omtrent den samme i dag som i 1950, mens potetproduksjonen er betydelig redusert. Endringen avspeiler en omlegging av kostholdet.

Tabell 2. Hovedtall for produksjonsutviklingen i jordbruket. 1 000 tonn

	1950	2005
Kjøtt	104	284
Kumelk	1 567	1 566
Korn	358	1 298
Poteter	1 116	317

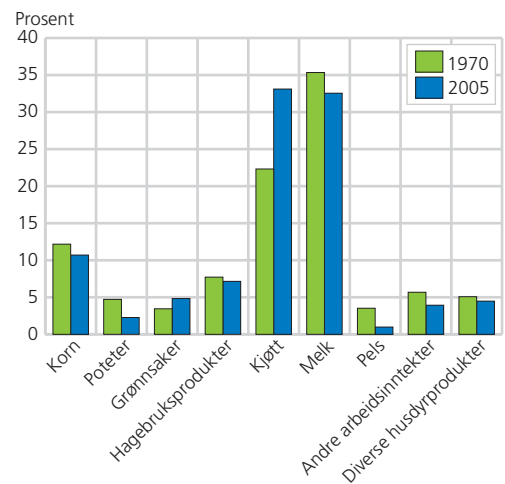
Kilde: Statistisk sentralbyrå (1995). Jordbruksstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

I de første etterkrigsårene var poteter svært viktig, mens kornprodukter i dag har tatt noe av potetens posisjon i kostholdet. Videre har Norge, i likhet med andre land i økonomisk vekst, hatt en stor økning i forbruket av kjøtt.

Figur 2 viser endringer av sammensetningen i produksjonen, målt i verdi og mer detaljert. Her er imidlertid tidsperioden kortere. Som nevnt øker produksjonen av kjøtt, og til sammen bidrar husdyrrelaterte produksjoner med tre ganger så stor verdi som planterelaterte produkter. Dette gjaldt både 1970 og 2005.

En annen varegruppe som har økt betydelig i verdi, er grønnsaker. Økt forbruk av grønnsaker og kjøtt er et tegn på økende økonomisk velstand i befolkningen. I tillegg er importen av grønnsaker mange-doblet de siste årene. Også korn har blitt stadig viktigere i kostholdet, men i løpet av de siste 35 årene har allikevel ikke kornproduksjonen totalt blitt viktigere, målt i verdi. Dette skyldes blant annet prisvaria-

Figur 2. Sammensetning av produksjonen i jordbruket. 1970 og 2005. Verdi i løpende priser. Andeler i prosent

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

sjoner på ulike kornprodukter og prisendringer over tid.

Hagebruksprodukter omfatter produksjon av blomster, planter, frukt og bær. Importen av disse produktene er blitt svært omfattende de siste årene, men vi ser allikevel at den norske produksjonen holder stand. Diverse husdyrproduksjoner omfatter egg, ull og andre husdyrprodukter.

Andre arbeidsinntekter i figur 2 inkluderer entreprenørvirksomhet, arbeid som investeringer, oppstalling av hest, i tillegg til virksomhet knyttet til campingplasser med mer. Når media i blant kan gi oss inntrykk av at andre arbeidsinntekter øker i omfang i jordbruket, er det interessant å se at slik virksomhet likevel utgjorde en større andel av den samlede produksjonsverdien i 1970 enn i dag.

Produksjon av pelsdyr har vært en viktig næring i mange områder av landet (Sjelmo 2006). Næringen hadde sin storhetstid på slutten av 1960-tallet. Fra 1970 og fram til i dag har produksjonen gått vesentlig ned, men samtidig er rå skinn blitt jord-

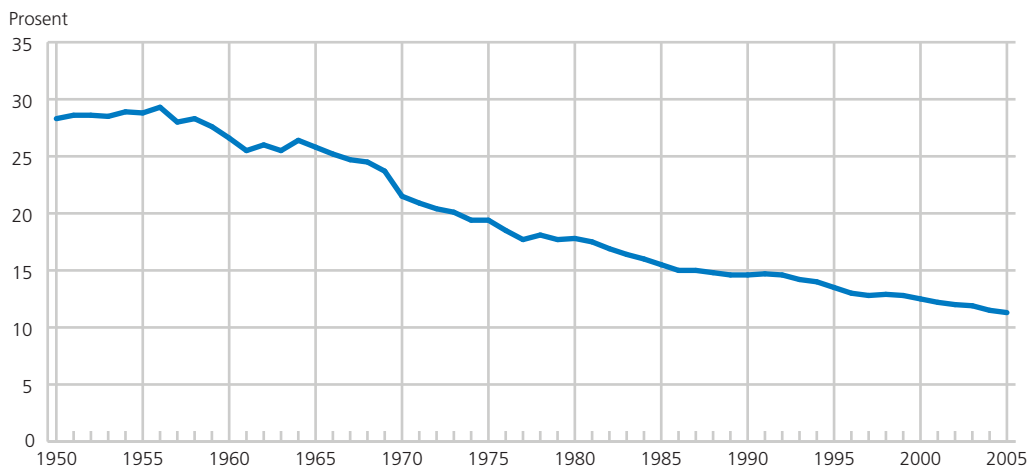
brukets viktigste eksportartikkel, og i dag eksporteres nesten hele produksjonen av rå skinn. Som en kuriositet kan det nevnes at de nordiske landene står for mer enn halvparten av verdens skinnproduksjon, hvorav Norge står for omtrent 10 prosent.

Husholdningene bruker mindre til mat

Det er et velkjent økonomisk fenomen at matvarenes andel av husholdningenes konsum avtar når inntekt og konsum vokser. Matvarene utgjorde i underkant av 30 prosent av konsumet i 1950-årene, falt til om lag 20 prosent på 1970-tallet og videre til i overkant av 10 prosent i dag, se figur 3. Det er først og fremst boligutgiftene og utgiftene til transport som legger beslag på en større del av husholdningenes budsjett i dag enn i 1950.

Til tross for at antall bruk og antall timeverk i landbruket er vesentlig redusert, er volumet som produseres økt, og særlig skjedde dette fram til 1984. Dette er en konsekvens av industrialiseringen av jordbruket og den effektiviseringen dette har ført med seg. Likevel er gjennomsnittlige norske bruk svært små i europeisk måle-

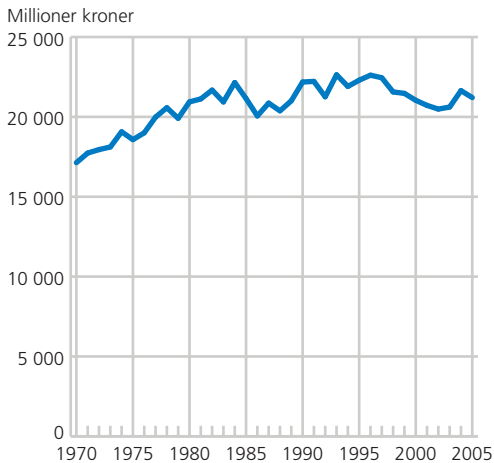
Figur 3. Matvarenes andel av husholdningenes konsum. 1950-2005¹. Prosent

¹ Tallene for 1950-1969 er fra Statistisk sentralbyrå (1995), tabell 22.4. Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

stokk. Det er all grunn til å tro at prosessen der jordbruksbedrifter slår seg sammen, vil fortsette som en del av moderniseringen. Man kan her nevne som eksempel at

Figur 4. **Jordbruksproduksjonen. 1970-2005. Faste 2000-priser. Millioner kroner**

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

antall gårder som rapporterte å drive med kornproduksjon i 1949, var 112 000, mens antallet i 2005 var nede i 16 800. Samtidig er antall dekar per bruk med korn steget fra 13,5 til 197,9.

Sterk produktivitetsvekst

Arbeidskraftproduktiviteten i jordbruket, målt som bruttoprodukt i faste priser per utførte timeverk, er mer enn åttedoblet siden 1950, det vil si at hver arbeidstime gir vel åtte ganger så høyt produksjonsresultat i dag. Den sterke produktivitsveksten skyldes utnyttelse av ny kunnskap og ny teknologi. Det var også stor tilgang på billig arbeidskraft i de første årene etter krigen. Det er foretatt store investeringer i nye maskiner og nye driftsbygg i denne perioden. Samtidig har sammensetningen av produksjonene som tidligere nevnt endret seg, og større bruk har medført at en har kunnet utnytte stordriftsfordeler i produksjonen.

Jordbruksnæringen i nasjonalregnskapet

Jordbruket omfatter dyrking av jordbruks- og hagebruksvekster (korn, grønnsaker, bær, planter) og produksjon knyttet til husdyrhold (kjøtt, melk, egg, honning, pelskinn). I tillegg inkluderes avløservirksomhet og tjenester tilknyttet jordbruk, som inseminasjon og oppstalling av hest. Det gjøres også anslag for produksjon av poteter, grønnsaker, frukt og bær til eget bruk i husholdningene.

Jordbruksnæringen i nasjonalregnskapet omfatter i tillegg jakt, viltstell og tjenester tilknyttet jakt og viltstell. Dette regnes som produksjon for eget bruk.

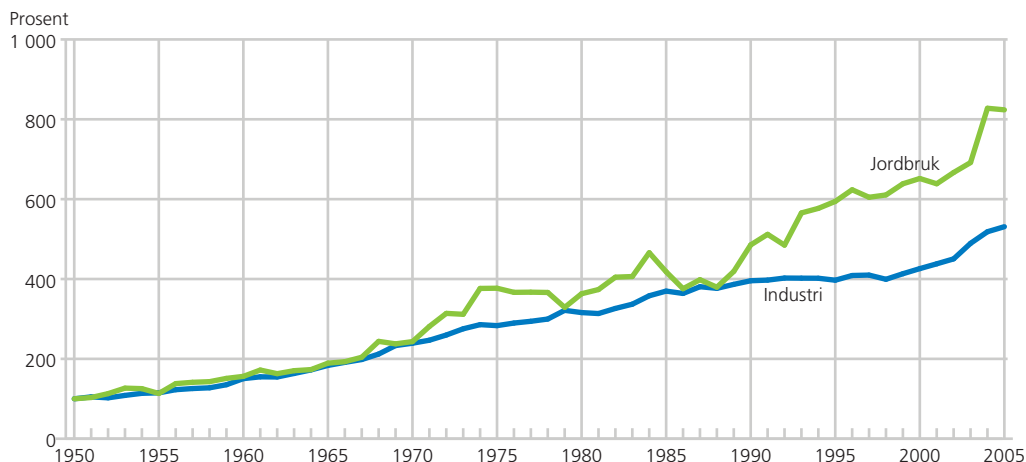
Interne leveranser, som naturgjødsel fra husdyrproduksjon til planteproduksjon, regnes ikke som en del av produksjonsbegrepet. Dette følger av det såkalte «national farm»-prinsippet, det vil si at alle gårder betraktes under ett.

Jordbruksnæringen i nasjonalregnskapet omfatter i liten grad tilleggsnæringer som hytteutleie, gårdsturisme, leiekjøring med traktor og andre tjenester som jordbruket produserer.

Den viktigste datakilden for produksjonstallene er totalkalkylen for jordbruket som utgis av budsjettnemnda for jordbruket. Dessuten utnyttes informasjon fra totalregnskap for reindriftsnæringen og SSBs jaktstatistikk.

Tallene for sysselsetting og utførte timeverk bygger på informasjon fra budsjettnemnda for jordbruket, SSBs arbeidsmarkedsstatistikk (arbeidskraftundersøkelsene og registerbasert sysselsettingsstatistikk).

For mer informasjon, se Sagelvmø og Sjølie (2001).

Figur 5. **Bruttoprodukt i faste priser per utførte timeverk i jordbruk og industri. 1950-2005¹. 1950=100**

¹ Tallene for perioden 1950-1969 bygger på nye beregninger i SSB.
Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Figur 5 viser utviklingen i arbeidskraftproduktivitet i jordbruket sammenliknet med industri. Mens de to næringene hadde en relativt lik utvikling de første 20 årene i denne perioden, har jordbruket gjennomgående hatt betydelig sterkere produktivitetsvekst enn industrien etter 1970. Produktivitetsveksten i jordbruket har vært særlig sterk de siste 15 årene. I denne perioden har den gjennomsnittlige årlige veksten i bruttoprodukt per utførte timeverk i jordbruket vært i underkant av 4 prosent; dette er nesten det dobbelte av den tilsvarende vekstraten for industrien.

Referanser

Almås, Reidar (2002): *Norges landbruks-historie IV 1920-2000. Frå bondesamfunn til bioindustri*, Det norske samlaget.

Brunstad, Rolf Jens, og Ivar Gaasland (2006): WTO og norsk jordbruk: Liv laga eller kroken på døra? ØKONOMISK FORUM nr. 1, 2006.

Løwe, Torkil (2003): Lange arbeidsdager for gårdbrukeren, Økonomiske analyser 6/2003, Statistisk sentralbyrå.

Rye, Johan Fredrik (2006): *De nye landarbeiderne. En kvantitativ kartlegging av utenlandsk arbeidskraft i det norske landbruket*, Rapport 9/06 fra Norsk senter for bygdeforskning.

Sagelvmo, Ingunn og Håvard Sjølie (2001): Beregning av næringene jordbruk og skogbruk i nasjonalregnskapet, Notater 2001/52, Statistisk sentralbyrå.

Sjelmo, Otto (2006): Verdiskapning og sysselsetting i pelsdyrnæringen i Sør-Trøndelag, Notat 2006-16, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning.

Skoglund, Tor (2007): Arbeidstiden er redusert med en tredel etter krigen, Samfunnsspeilet 2/2007, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (1995): *Historisk statistikk 1994*, Norges offisielle statistikk C 188.

Statistisk sentralbyrå (2007): *Naturressurser og miljø 2007*, Statistiske analyser 92.

Eirik Håland Linstad

Store svingninger i bygge- og anleggsvirksomhet

Bygge- og anleggsvirksomheten har de siste årene vist sterk vekst både i produksjon og sysselsetting. Dette skyldes blant annet økt bruk av utenlandsk arbeidskraft. Næringen er svært følsom for konjunkturedringer og har gjennom årenes løp vært utsatt for store svingninger. Fra å være en næring med relativt høyt lønnsnivå i 1970- og 1980-årene har lønnsveksten vært noe svakere enn i andre næringer de siste årene. Kvinneandelen i bygge- og anleggsvirksomheten er svært lav sammenlignet med andre næringer. Næringen har hatt svak produktivitetsutvikling siden midten av 1990-tallet.

I perioder med sterk økonomisk vekst og stor optimisme om fremtiden velger mange bedrifter og husholdninger å investere i bygninger og anlegg. Dette gjelder så vel rehabilitering av eksisterende bygningsmasse som nybygging. Sterk vekst i den norske økonomien de seneste årene har fått mange i arbeid, og har ført til høy etterspørsel og sterk prisstigning på boliger. Det bor nå færre personer per bolig enn før, samtidig som gjennomsnittlig boligstørrelse (målt i kvadratmeter) øker.¹ Tall fra SSBs byggearealstatistikk viser sterk vekst i igangsatt bygging, både av boliger og andre bygninger de siste årene. Regjeringens løfte om full barnehagedekning, samt økte samferdselsbevilgninger, er med på å bidra til at aktiviteten i bygge- og anleggsnæringen for tiden er rekordhøy. En avgjørende årsak til at dette har vært mulig, er økt arbeidsinnvandring, blant annet av håndverkere fra de nye EU-landene Polen og Litauen. Dette har fått stor oppmerk-

somhet i media, ikke minst i forbindelse med påstander om sosial dumping. Et nært beslektet tema til sosial dumping er svart økonomi. Flere studier antyder at dette er et forholdsvis utbredt fenomen innenfor bygge- og anleggsvirksomhet. I perioder med sterk etterspørsel er det fristende for mange å etablere seg, også useriøse aktører.

Den historiske utviklingen i bygge- og anleggsvirksomheten er imidlertid preget av store variasjoner. Tall fra nasjonalregnskapet viser at produksjon og sysselsetting falt kraftig på slutten av 1980-tallet i etterkant av den såkalte «jappetida». Ser man næringen i et langsiktig perspektiv, er det likevel ingen tvil om at det har vært vekst siden 1970. Bygge- og anleggsvirksomhetens andel av bruttonasjonalproduktet har likevel gått noe ned i samme periode. Dette gjenspeiler at den norske økonomien etter 1970 i stadig større grad er dominert av oljevirksomheten.

¹ Se for eksempel Andersen (2005).

Hensikten med denne artikkelen er å vise hvilken rolle bygge- og anleggsvirksomheten har i den norske økonomien basert på informasjon fra nasjonalregnskapet.

Hva omfatter bygge- og anleggsvirksomhet i nasjonalregnskapet?

Nasjonalregnskapet retter seg etter en internasjonal næringsgruppering der produksjonsenhetene grupperes etter hva de har som sin viktigste aktivitet. I nasjonalregnskapet består bygge- og anleggsvirksomheten av fem undernæringer:

Tabell 1. **Nasjonalregnskapets bygge- og anleggsvirksomheter**

Kode	Navn
45	Bygge- og anleggsvirksomhet
451	Bygge- og anleggsvirksomhet, grunnarbeid
452	Oppføring av bygninger mv.
453	Anleggsvirksomhet
454	Bygginstallasjon og innredningsarbeid
455	Utleie av bygge- og anleggsmaskiner med personell

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Bygge- og anleggsvirksomhet inkluderer også *oppføring av bygninger med videre* til eget bruk, altså verdien av de arbeidene husholdningene selv gjør på egne boliger. I 2005 var verdien av denne produksjonen i overkant av 7 milliarder kroner, eller om lag 3,5 prosent av totalproduksjonen i næringen.

I markedsanalyser kan det i mange sammenhenger være interessant å undersøke prosessene hele veien fra råvareproduksjon til det ferdige sluttproduktet, altså som en verdikjede. Et eksempel på en slik verdikjede er «Bygg, anlegg og eiendomsdrift» (BAE)². Denne vil typisk inkludere produksjon av byggematerialer, utførende bygge- og anleggsvirksomhet,

eiendomsforvaltning og tjenester rettet mot bygge- og anleggsvirksomhet samt handel med byggevarer. Et av formålene med å se på en slik verdikjede kan være at man ønsker å få fram de ulike delenes avhengighet av hverandre. I næringsgrupperingen – og nasjonalregnskapet – omfatter næringen «bygge- og anleggsvirksomhet» det man i et utvidet verdikjedebegrep vil karakterisere som

Bygge- og anleggsvirksomhet etter institusjonell sektor

I tillegg til næringsinndelingen grupperes virksomhetene etter institusjonell sektor og etter type produsenter. Generelt skilles det mellom produksjon til eget bruk, markedsrettet virksomhet, statlig og kommunal virksomhet og ideelle organisasjoner (*ikke-markedsrettede, konsumorienterte institusjoner*) i nasjonalregnskapet. I bygge- og anleggsvirksomhet har det tidligere vært registrert produksjon både i statlig, kommunal og markedsrettet sektor. Fra og med 2003 er imidlertid all bygge- og anleggsvirksomhet definert som markedsrettet i nasjonalregnskapet. Den kommunale anleggsvirksomheten ble i 2001 flyttet til andre kommunale næringer, i hovedsak kommunal administrasjon. Årsaken til dette er at den kommunale anleggsvirksomheten kun besto av en teknisk sektor. Dette innebærer et brudd i tidsserien da produksjon og sysselsetting i denne næringen ikke lenger inngår i den aggregerte bygge- og anleggsvirksomheten (sum av alle sektorer for næringen). Verdien av bruttoproduktet i den kommunale anleggsvirksomheten var i år 2000 på 1 439 millioner kroner, mens det var 5 300 sysselsatte personer. Den 1. januar 1991 ble en del av den markedsrettede anleggsvirksomheten skilt ut som statlig anleggsvirksomhet innenfor Statens vegvesen. Fra 1. januar 2003 ble imidlertid produksjonsvirksomheten i Statens vegvesen skilt ut som eget foretak, Mesta AS. I nasjonalregnskapet medførte dette at all statlig anleggsvirksomhet ble flyttet tilbake til markedsrettet virksomhet. I motsetning til flyttingen av den kommunale anleggsvirksomheten påvirker ikke dette den aggregerte bygge- og anleggsvirksomheten fordi næringskoden ble beholdt.

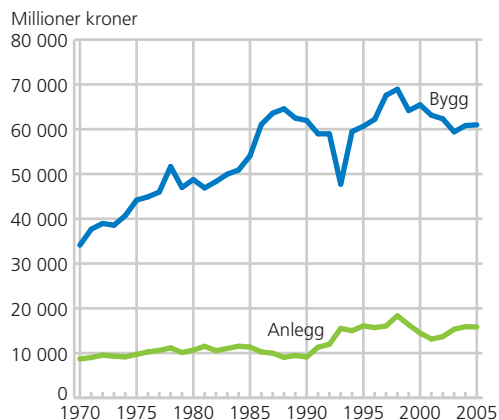
² Et eksempel på analyse av en slik verdikjede (med unntak av byggevarerhandel) er gitt i notatet Linstad m fl. (2006).

den utførende delen. Espelien og Reve (2007) anslår at verdiskapingen i BAE-næringen totalt utgjorde 153,4 milliarder kroner i 2005, eller 13,6 prosent av den totale verdiskapingen i norsk næringsliv.

Store svingninger i produksjonen

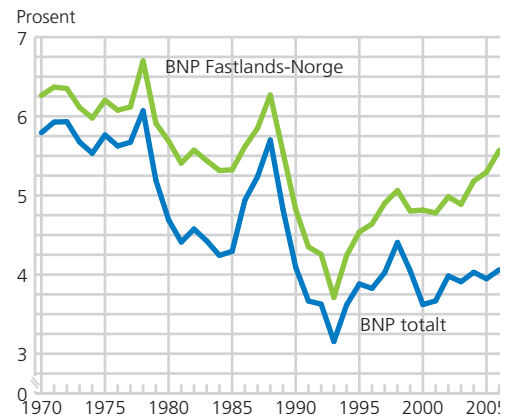
Nasjonalregnskapet viser at produksjonen i bygge- og anleggsvirksomheten utgjorde 207,0 milliarder kroner i 2005, mens bruttoproduktet (verdiskapingen) var på 76,8 milliarder. Produktinnsatsen utgjorde 63 prosent av produksjonen. Utstrakt bruk av underentreprenører er en viktig årsak til den relativt høye produktinnsatsandelen i næringen. I store byggeprosjekter er det svært vanlig at entreprenøren som har hovedansvaret, setter ut deler av oppdraget videre til andre virksomheter, såkalte underentreprenører. Produksjonsverdien i bygge- og anleggsvirksomheten framkommer som summen av produksjonsverdiene hos både hoved- og underentreprenører. Denne «oppblåsingen» av produksjonsverdien motsvares i nasjonalregnskapet av at verdien av arbeidet som underentreprenøren utfører, føres som produktinnsats for hovedentreprenøren. Bruk av under-

Figur 1. **Bruttoprodukt oppdelt i bygg og anlegg. 1970-2005. Faste 2005-priser. Millioner kroner**

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Figur 2. **Bygge- og anleggsvirksomhet. Prosentvis andel av BNP totalt og BNP Fastlands-Norge. 1970-2006. Løpende priser**

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

entreprenører bidrar altså til å øke både produksjon og produktinnsats i næringen like mye. Verdiskapingen – målt ved bruttoproduktet i nasjonalregnskapet – er imidlertid ikke påvirket av dette. Byggevirksomheten er klart større enn anleggsvirksomheten målt som bruttoprodukt, og har vokst mest i perioden 1970 til 2005³.

Bygge- og anleggsvirksomhetens andel av bruttonasjonalproduktet (BNP) har avtatt siden 1970. Fra figur 2 ser vi at selv om det er perioder der andelen øker, er den langsiktige trenden at andelen er synkende. I løpet av perioden 1970-2006 har andelen sunket fra om lag 6 til 4 prosent. Dette skyldes ikke at produksjonen i næringen er redusert, men snarere at veksten i BNP har vært relativt sterkere. Spesielt i petroleumsnæringene og i enkelte tjenesteytende næringer har veksten vært svært sterk. Som

³ Det bør imidlertid nevnes at den anvendte inndelingen i byggevirksomhet og anleggsvirksomhet kan overvurdere byggevirksomheten noe, se Linstad mfl. (2006) side 31, avsnitt 5.1.4.

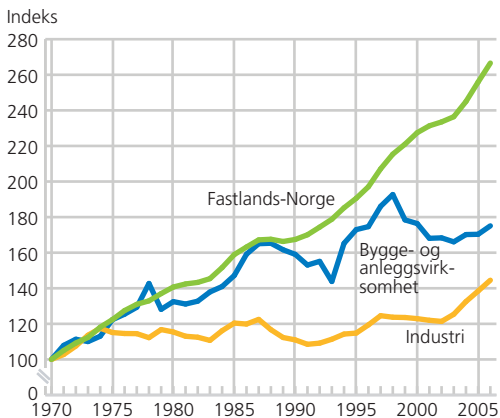
andel av BNP for Fastlands-Norge⁴ faller imidlertid ikke andelen like mye. På 1970-tallet bidro bygge- og anleggsvirksomhet med i overkant av 6 prosent av BNP for Fastlands-Norge, mens andelen var om lag 5,5 prosent i 2006. Det er særlig fra midten av 1990-tallet og framover at bygge- og anleggsvirksomhetens andel av BNP for Fastlands-Norge har økt relativt til BNP totalt.

Dersom man sammenligner veksten i bygge- og anleggsvirksomheten med veksten i BNP og industrien (figur 3), er det særlig ett inntrykk som gjør seg gjeldende. Lavkonjunkturen på slutten av 1980-tallet og begynnelsen av 1990-tallet slo mye sterkere ut i bygge- og anleggsvirksomheten enn i industrien og BNP totalt. Dette har sammenheng med at bedrifter i stor grad vil redusere investeringene sine i tider der fremtidsutsiktene fortoner seg som dårlige. Bygge- og anleggsprodukter er typiske investeringsprodukter og påvirkes derfor direkte av reduserte investeringer i andre deler av næringslivet. Myndighetene har mulighet til å dempe svingningene ved å redusere sine investeringer i gode tider og øke dem i dårlige. I praksis vil nok dette være vanskelig å gjennomføre, og det er sågar blitt hevdet at det offentlige ofte forsterker svingningene snarere enn å dempe dem⁵. Mens veksten i industrien flater ut i samme periode, påvirkes veksten i BNP i mindre grad. Både før og etter den sterke nedgangen i bygge- og anleggsvirksomheten, var veksten i næringen sterkere enn i industrien.

⁴ BNP for Fastlands-Norge er lik BNP totalt fratrukket utvinning av råolje og naturgass, tjenester tilknyttet olje- og gassutvinning, rørtransport og utenriks sjøfart.

⁵ Se for eksempel Espelien og Reve (2007) side 12, 2. avsnitt.

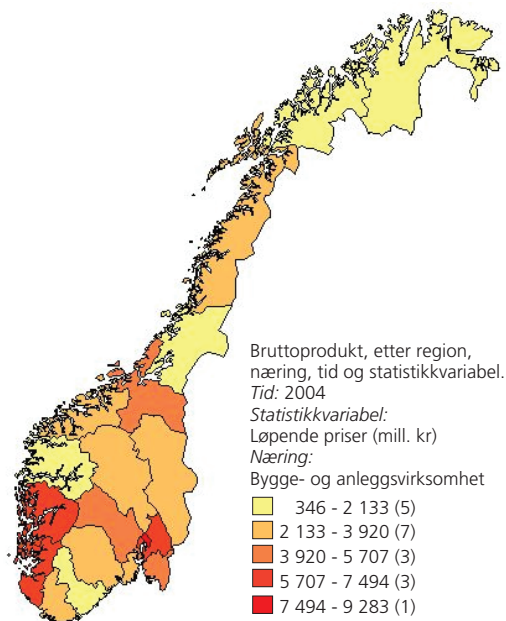
Figur 3. **Bruttoprodukt for Fastlands-Norge, industri og bygge- og anleggsvirksomhet. 1970-2006¹. Faste 2000-priser. 1970=100**

¹ Tall for 2006 er foreløpige.

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Figur 4. **Bruttoprodukt i bygge- og anleggsvirksomhet, etter fylke. Løpende priser. 2004. Millioner kroner**

Kilde: Statistisk sentralbyrå.
Kartgrunnlag: Statens kartverk.

Høyest aktivitet rundt de største byene

Det fylkesfordelte nasjonalregnskapet viser hvor i landet produksjonen i bygge- og anleggsvirksomheten finner sted, eller hvor mye av verdiskapingen i næringen som foregår i de ulike fylkene. Prinsippet i denne geografiske fremstillingen er å vise hvor produksjonen foregår, ikke hvor bedriftene er lokalisert. Dersom en bedrift fra Oslo utfører et oppdrag i Akershus, vil altså produksjonen telles med i Akershus.

I denne fremstillingen er fylkene er delt inn i fem grupper. Størrelsen på verdiskapingen – målt ved bruttoproduktet – i fylket er brukt som kriterium for inndelingen. Intervallet mellom øvre og nedre grense i de fem gruppene er like stort.

I 2004 kom det største bidraget fra Oslo med Rogaland og Hordaland på de neste plassene. Aust-Agder, Sogn og Fjordane, Nord-Trøndelag, Tromsø og Finnmark er de fylkene som bidro minst. Det er ikke uventet høyest bruttoprodukt i de fylkene med de største byene og de mest befolkningsrike områdene.

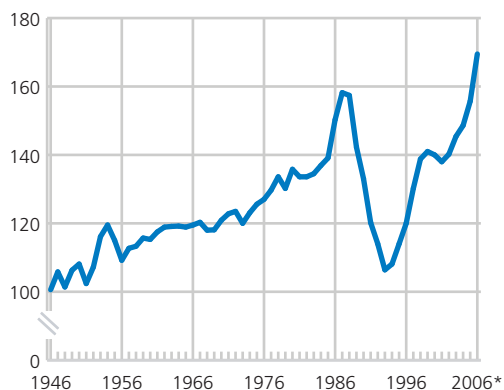
Mangel på kvalifisert arbeidskraft?

For sysselsatte personer finnes det tidsreiser tilbake til 1946 i nasjonalregnskapet. Hovedinntrykket er en langsiktig sysselsettingsvekst, dog med enkelte unntak. Fra figur 5 kommer det fram at sysselsettingen varierte forholdsvis mye i løpet av 1950-tallet. Dette kom i stor grad som et utslag av myndighetenes prioriteringer.⁶ De første årene av 1950-tallet var preget av ekspansiv finanspolitikk med påfølgende høy aktivitet og sterk sysselsettingsvekst i bygge- og anleggsvirksomheten. I 1954 innførte imidlertid myndighetene en ny byggeløye- og kredittpolitikk for å

begrense investeringsaktiviteten. Sammen med innstramming av finanspolitikken i 1955 bidro dette til at sysselsettingen i bygge- og anleggsvirksomheten gikk kraftig ned mot slutten av tiåret. Sammenlignet med perioden mellom 1988 og 1993, blir dette imidlertid for små endringer å regne. I de fem årene mellom 1988 og 1993 sank sysselsettingen med 51 000 personer. Man må faktisk helt tilbake til begynnelsen av 1950-tallet for å finne tilsvarende sysselsettingsnivå som i 1993. I perioden rett før og rett etter dette fallet har imidlertid sysselsettingsveksten vært svært sterk. Sysselsettingsnedgangen må sees i sammenheng med den voldsomme lavkonjunkturen i denne perioden, og viser tydelig hvor sterkt gjennomslag konjunkturedringene har i bygge- og anleggsvirksomheten.

De seneste årene har det høye aktivitetsnivået igjen gjort det attraktivt for nye bedrifter å etablere seg i markedet og for eksisterende bedrifter å utvide. Kapitalintensiteten i byggenæringen er relativt lav. I tillegg er det i liten grad mulig å erstatte arbeidskraft med maskiner. Etterspørselen etter yrkesgrupper tilknyttet byggevirksomhet har derfor økt

Figur 5. Sysselsatte personer i bygge- og anleggsvirksomhet. 1946-2006. 1 000 personer

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

⁶ Se for eksempel kapittel XII i Statistisk sentralbyrå (1965).

sterkt de siste årene. Dette gjelder så vel typiske håndverkeryrker som for eksempel tekniske konsulenter og byggingeniører. Deler av denne etterspørselsøkningen er absorbert gjennom økt tilgang av utenlandsk arbeidskraft, spesielt håndverkere. Også i anleggsnæringen har etterspørselen etter arbeidskraft økt. Tilgangen på arbeidskraft gjennom det felles nordiske arbeidsmarkedet og fra EU-landene gjennom EØS-avtalen har bidratt til sterk sysselsettingsvekst i bygge- og anleggsvirksomheten den seneste tiden. Sysselsettingstall fra nasjonalregnskapet viser en økning på 2,2 prosent i 2004 og 4,7 prosent i 2005. Anslag for 2006 ligger på nærmere 9 prosent. Tilgangen på utenlandsk arbeidskraft har altså gjort det mulig å øke produksjonskapasiteten i næringen. En Fafo-studie viser at store deler av arbeidsinnvandringen fra polske bygge- og anleggsarbeidere trolig er av varig karakter.⁷

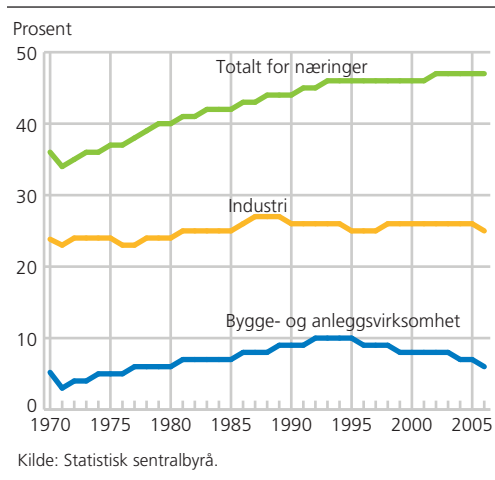
I henhold til nasjonalregnskapets definisjoner skal alle som arbeider for hjemmehørende produksjonsenheter, klassifiseres som sysselsatte i Norge.⁸ Det skiller imidlertid ikke mellom arbeidstakernes nasjonalitet, slik at det for eksempel ikke kan fastslås hvor mange håndverkere fra Sverige og Polen som er i Norge. Annen sysselsettingsstatistikk som inngår som kilder i nasjonalregnskapet, viser imidlertid at veksten av utenlandske arbeidstakere i Norge har vært sterk.⁹ Arbeidstakerorganisasjonene har fryktet at den

sterke arbeidsinnvandringen vil føre til såkalt «sosial dumping», altså at utenlandske bedrifter vil utkonkurrere norske ved å presse lønningene ned. Myndighetene har innført krav om minstelønn for å hindre dette, men undersøkelser av byggeplasser har avdekket tilfeller der bestemmelsene brytes.

Få kvinner i bygge- og anleggsvirksomhet

Bygge- og anleggsnæringen preges av at kvinneandelen er svært lav. Fra toppåret i 1992 da 9,8 prosent av de sysselsatte var kvinner, har andelen sunket til 6,4 prosent i 2005. Tradisjonelt sett har håndverkeryrkene knyttet til bygge- og anleggsvirksomhet vært svært mannsdominerte. Nedgangen i kvinneandelen de siste årene må trolig også ses i sammenheng med den gradvis økte innvandringen av mannlige arbeidskraft fra de nye EU-landene. Sammenligner vi med utviklingen totalt og i industrien, ser vi at bygge- og anleggsvirksomheten dessuten skiller seg ut ved at kvinneandelen har sunket de siste årene. I industrien har kvinneandelen vært forholdsvis stabil, mens den for alle virksom-

Figur 6. Kvinneandel i bygge- og anleggsvirksomhet, industri og totalt for næringer. 1970-2005. Prosent

⁷ Friberg og Tyldum (2007).

⁸ En bedrift er hjemmehørende dersom den har «sitt økonomiske interessesentrum innenfor vedkommende lands økonomiske territorium». Se for eksempel artikkelen til Tore Halvorsen i denne publikasjonen og Statistisk sentralbyrå (1999), kapittel 2.04, side 30.

⁹ For eksempel den registerbaserte sysselsettingsstatistikken: <http://www.ssb.no/emner/06/01/innvregsys/>

heter i Norge økte fra litt under 35 prosent i 1970 til 47 prosent i 2005. Den økende yrkesdeltakelsen blant kvinner gjenspeiles først og fremst i tjenesteytende næringer.

Moderat lønnsvekst

Lønnsveksten i bygge- og anleggsvirksomheten har siden 1970 gjennomgående vært lavere enn både for industrien og gjennomsnittet for alle næringer. Særlig etter 1982 har lønnsutviklingen i bygge- og anleggsvirksomheten vært svakere enn for gjennomsnittet av alle næringer. Lønnsveksten i industrien har på sin side vært forholdsvis sterk. Ifølge foreløpige nasjonalregnskaps-tall var nivået på lønn per sysselsatt normalårsverk for lønnstakere i industrien 393 200 kroner i 2006, mot 377 600 i bygge- og anleggsvirksomhet.¹⁰

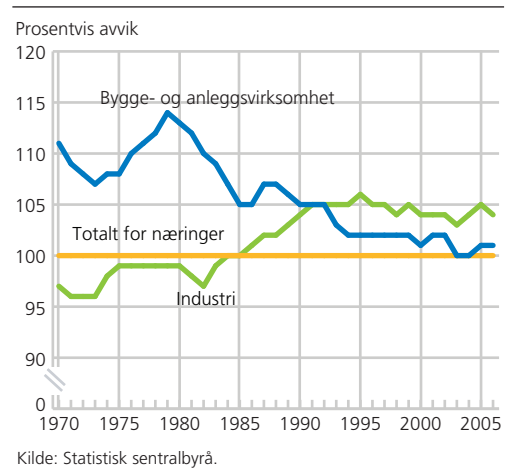
Lønnsveksten beregnes i nasjonalregnskapet som utviklingen i lønn per sysselsatt normalårsverk. Antall normalårsverk er definert som antall heltidssysselsatte personer pluss deltidssysselsatte omregnet til heltidssysselsatte. To deltidssysselsatte med 50-prosent stillinger tilsvarer altså ett normalårsverk.

Figur 7 viser hvordan lønn per sysselsatt normalårsverk i bygg og anlegg har utviklet seg i forhold til gjennomsnittlig lønn per normalårsverk i Norge. På 1970-tallet lå lønnsnivået til bygge- og anleggsarbeiderne mellom 7 og 13 prosent over landsgjennomsnittet. I løpet av 1980- og 1990-årene har imidlertid det relative lønnsnivået i bygge- og anleggsvirksomheten

falt gradvis slik at det de siste årene har vært på nivå med gjennomsnittet.

Lønnstakerne i industrien har på sin side gått fra å ligge 4 prosent under gjennomsnittet for alle næringer i 1973 til å ligge nesten 5 prosent over i 2006. Det kan være flere årsaker til disse endringene. For eksempel er antall sysselsatte i industrien kraftig redusert siden 1970. Dette kan ha påvirket forholdet mellom funksjonærer og industriarbeidere. Funksjonærene har gjennomgående høyere lønn enn «gutta på gølvet» og vil på den måten trekke opp det gjennomsnittlige lønnsnivået for industrien som helhet. Det generelle utdanningsnivået i befolkningen har økt i perioden 1970-2006. I tillegg er næringsstrukturen endret i retning av stadig økende andel av tjenesteytende næringer. Det er trolig mindre endringer i det generelle utdanningsnivået for håndverkere enn det er for de andre gruppene. Dette kan være med på å forklare hvorfor det relative lønnsnivået i bygge- og anleggsvirksomheten har falt ned mot gjennomsnittet for alle næringer. Dessuten kan det økte innslaget av uten-

Figur 7. Lønn per sysselsatt normalårsverk. Relativ nivåutvikling i bygge- og anleggsvirksomhet og industri i forhold til totalt for alle næringer. 1970-2006

¹⁰Selvstendige (eiere av bedriftene) mottar per definisjon ikke lønn, men har derimot såkalt «blandet inntekt». Tall for lønnskostnader i nasjonalregnskapet vil derfor ikke kunne si noe om de selvstendiges inntektsutvikling. Foreløpige tall for 2006 viser at det var sysselsatt 23 900 selvstendige personer i bygge- og anleggsvirksomhet, mens det var 145 600 lønnstakere.

landsk arbeidskraft ha bidratt til å trekke lønnsveksten ned de siste årene.¹¹ Hovedbildet er likevel at det har vært relativt små forskjeller i lønn mellom industri og bygge- og anleggsvirksomhet i Norge de siste årene.

Stort omfang av svart arbeid

Det har de siste årene vært mange oppslag i aviser og ellers i media om svart arbeid i bygge- og anleggsvirksomhet. Dette bekreftes av flere undersøkelser på området.¹² Det kan være flere årsaker til at nettopp bygge- og anleggsvirksomhet er en næring der dette ser ut til å være spesielt fremtredende. Blant annet karakteriseres næringen av at omfanget av kontant betaling er stort, det er mange små enheter (om lag 65 prosent av bedriftene er selvstendig næringsdrivende), og at bruk av underentreprenører er utbredt. Disse faktorene bidrar til at det er lettere å skjule omsetning.

Nasjonalregnskapet skal i utgangspunktet måle verdien av all produksjon, både formell og uformell så fremt den foregår på frivillig basis. På grunn av mangel på data har det vært vanskelig å inkludere omfanget av eller verdien på svart arbeid i bygge- og anleggsvirksomhet i Norge, men i forbindelse med et pågående prosjekt om ikke-observerbar økonomi er det en målsetning å gjøre slike anslag for bygge- og anleggsvirksomheten (se artikkelen til Erling Joar Fløttum i denne publikasjonen).

Svak produktivetsutvikling i bygg og anlegg

Arbeidskraftproduktiviteten i bygge- og anleggsvirksomheten har hatt positiv utvikling siden begynnelsen av 1970-tallet når man

ser perioden under ett. Bak dette skjuler det seg imidlertid enkelte perioder med noe nedgang. Arbeidskraftproduktiviteten er her definert som veksten i forholdstallet mellom produksjon og utførte timeverk.¹³ I perioder der produksjonen vokser raskere enn antall timeverk, vil altså arbeidskraftproduktiviteten vokse fordi det i gjennomsnitt er produsert mer hver arbeidstime. Det tas utgangspunkt i volumutviklingen i produksjonen (faste priser) slik at ikke prisendringer skal påvirke resultatene. Veksten i arbeidskraftproduktiviteten i utvalgte perioder vises i linje fem i tabell 2.¹⁴

I bygg og anlegg er det begrensede muligheter til å erstatte arbeidskraft med maskiner. Dette gjelder særlig mye av byggevirksomheten. Kapitalkostnadene har riktignok økt relativt til produktinnsatskostnadene, men har de siste ti årene i gjennomsnitt ikke utgjort mer enn 5-6 prosent av de totale kostnadene. Til sammenligning utgjorde produktinnsatsen om lag 63 prosent av de totale kostnadene i samme periode. Den relativt høye kostnadsandelen til produktinnsats henger sammen med at det er vanskelig å komme utenom å bruke materialer når man ønsker å bygge noe. Arbeidskraftkostnadsandelen har vært forholdsvis stabil de siste tjue årene.

Figur 8 er en grafisk dekomponering av veksten i arbeidskraftproduktiviteten i linje fem i tabell 2. Det er her tre komponenter som kan bidra til endret arbeidskraftproduktivitet: endringer i kapitalintensitet, produktinnsatsintensitet og total faktorproduktivitet. Det er normalt

¹¹ Se for eksempel Statistisk sentralbyrå (2007), tekstboks side 20-21.

¹² For eksempel Friberg og Tyldum (2007) og Dahl (2004).

¹³ For mer informasjon, se egen artikkel om produktivitet i denne publikasjonen.

¹⁴ Periodeinndelingen er valgt slik at produktivetsveksten i de ulike periodene i liten grad skal påvirkes av konjunkturbevegelser.

Tabell 2. **Dekomponert produktivitetsutvikling i bygge- og anleggsvirksomhet.¹ Gjennomsnittlige prosentvise vekstrater²**

	1973-1981	1982-1988	1989-1996	1997-2006	2005-2006
Vekst i produksjon	3,3	5	-1,1	3,6	7,2
Vekst i timeverk	-0,8	2,6	-3,9	4,2	5,9
Andel arbeidskraftkostnad	34,4	31,8	30,7	31,3	31,4
Vekst i produktinnsats	4,3	5,7	-1,9	4,7	8,1
Andel produktinnsatskostnad	61,9	66,8	66,8	63,1	62,2
Vekst i kapitaltjenester	4,3	-0,4	0,4	7,2	3,1
Andel kapitalkostnad	3,7	1,5	2,5	5,6	6,6
Vekst i arbeidskraftproduktivet	4,1	2,5	2,8	-0,6	1,3

¹ Kun markedsrettet virksomhet. Tall for 2006 er foreløpige.

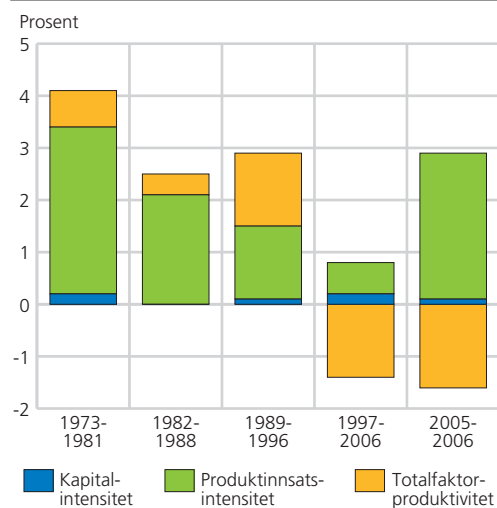
² Vekst i produksjon, produktinnsats og kapitaltjenester er beregnet i faste priser, mens kostnandsandelene er beregnet i løpende priser.

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

slik at arbeidere blir mer effektive når de får tilgang på mer utstyr. For eksempel blir en snekker trolig mer produktiv om han har sin egen hammer enn om han må dele den med fire andre. Figuren avslører at økt produktinnsatsintensitet forklarer det meste av økningen i arbeidsproduktivet i bygge- og anleggsvirksomheten, mens endringene i kapitalintensiteten bidrar svært lite. I perioden 1996-2006 har bidraget fra den totale faktorproduktivet-

en – den «rene» produktivitetsveksten – vært negativt. Det er vanskelig å peke på spesifikke årsaker til at produktivitetsveksten var vært negativ denne perioden. En mulig forklaring kan ha bakgrunn i at sysselsettingsnivået var svært lavt i 1996. De neste årene er sysselsettingsveksten derimot svært sterk. Dette kan i noen tilfeller ha skapt midlertidig ineffektivitet fordi organisasjonene ikke umiddelbart klarer å utnytte alle de nye ressursene optimalt. Det kan ta tid å innarbeide rutiner og å få medarbeiderne inn i nye roller. Espelien og Reve (2007) peker på at det foregår lite nyskaping i bygg og anlegg. I oppgangstider er etterspørselen så stor at bedriftene ikke har tid til å drive innovasjon, mens det i nedgangstider er så lav tilgang på byggeprosjekter at bedriftene simpelthen ikke har råd.

Figur 8. **Dekomponering av vekst i arbeidskraftproduktivet i bygge- og anleggsvirksomhet (produksjon per utførte timeverk). 1973-2006. Prosent**

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Referanser

Andersen, Arne (2005): Bolig, omgivelser og miljø: Enda romsligere for dem som bodde romslig fra før, *Samfunnsspeilet* 4/2005, side 74-78, Statistisk sentralbyrå, <http://www.ssb.no/ssp/utg/200504/>.

Dahl, Øyvind Johan (2004): Arbeidsledighet og svart arbeid. En empirisk analyse 1980-2003, Arbeidsnotat 2/2004, Frischsenteret, <http://www.frisch.uio.no/arbnot.html>.

Espelien, Anne og Torger Reve (2007): Hva skal vi leve av i fremtiden? En verdiskapende bygg-, anlegg- og eiendomsnæring, Forskningsrapport 5/2007, Senter for byggenæringen, Handelshøyskolen BI. <http://web.bi.no/forskning/papers.nsf/wResearchReports/CC5D116A6C1A68C8-C125735A003E7D55>.

Friberg, Jon Horgen og Guri Tyldum, red. (2007): Polonia i Oslo. En studie av arbeids- og levekår blant polakker i hovedstadsområdet, Oslo: Fafo-rapport 2007:27, <http://www.fafo.no/pub/rapp/20027/index.htm>.

Linstad, Eirik Håland, Arild Thomassen, Inge Aukrust og Nils Petter Skirstad (2006): Bygg, anlegg og eiendomsdrift – tall og metode, Notater 2006/64, Statistisk sentralbyrå, <http://www.ssb.no/emner/10/>.

Statistisk sentralbyrå (1965): *Norges økonomi etter krigen*, Samfunnsøkonomiske studier 12, side 396-401.

Statistisk sentralbyrå (1999): Det europeiske nasjonalregnskapssystem ENS 1995, Norges offisielle statistikk C 522, side 30.

Statistisk sentralbyrå (2007): *Økonomiske analyser 3/2007*, Virkninger av økt arbeidsinnvandring, tekstboks side 20-21. <http://www.ssb.no/emner/08/05/10/oa/200703/main.html>.

Statistisk sentralbyrå: Registerbasert sysselsettingsstatistikk for innvandrere, <http://www.ssb.no/emner/06/01/innvregsys/>.

Trygve Osvoll

Telekommunikasjon, ei næring i sterk vekst

Telekommunikasjon har blitt ein stadig viktigare del av kvardagen vår. Sidan første halvdel av 1990-talet har næringa vore prega av store endringar og sterk vekst. Denne utviklinga er driven av fleire faktorar. Dei viktigaste årsakene er først og fremst teknologiske endringar, liberalisering av teletenester, nye produkt, konvergens mellom fleire ulike marknader og auka etterspørsel. Telekommunikasjon står i dag for om lag 2 prosent av den samla verdiskapinga, bruttonasjonalproduktet (BNP), for Fastlands-Noreg.

Artikkelen beskriv til å byrje med utviklinga i telekommunikasjonsnæringa i den norske økonomien, med bakgrunn i informasjon frå nasjonalrekneskapen. Deretter følgjer ei meir detaljert beskriving av dei ulike delnæringane.

Teknologisk utvikling og spesielt digitalisering av all informasjon, som blant anna tale, tekst, lyd og bilete, har ført til kostnadsreduksjonar og utvikling av nye produkt og tenester innanfor telekommunikasjon. Tidlegare åtskilde marknader er no meir eller mindre smelta saman, og fleire aktørar konkurrerer om både tradisjonelle og nye kommunikasjonstenester. Telefonitenester har til dømes lenge vore tilbode over kabel-TV-nettet, og overføring av TV-signal gjennom fasttelefoninettet blir stadig meir vanleg og av betre kvalitet. Desse to distribusjonskanalane er samtidig dei mest brukte formene for tilknytning til Internett. Liberaliseringa av telesektoren har også betydd mykje for utviklinga. Det tidlegare telemonopolet har gradvis blitt avvikla frå slutten av 1980-åra, og sidan 1998 har det vore lagt til rette for landsdekkande konkurranse på telefonitenester.

Konvergens mellom ulike distribusjonskanalar og mellom tele- og mediemarknaden dei seinare åra har gjort grensene mellom dei ulike delnæringane mindre tydelege. Ei fellesnemning for heile denne sektoren er elektronisk kommunikasjon, som inneber overføring av lyd, tekst, bilete eller andre data.

Telekommunikasjon hadde ein sterk vekst gjennom 1980-talet. Veksten skriv seg først og fremst frå ein kraftig vekst i talet på abonnement i privatmarknaden. Veksten flata ut første halvdel av 1990-talet då abonnementmassen hadde nådd eit mettingspunkt samtidig med ein relativt sterk prisnedgang. Etter dette har næringa fortsett den sterke veksten på grunn av framveksten av nye tenester som blant anna mobiltelefoni og Internett. Som figur 1 viser, har volumet av telekommunika-

sjon vokse langt sterkare enn både BNP for Fastlands-Noreg og industrien sidan 1980. Dette samsvarer med trenden i utviklinga av norsk næringsstruktur i dei seinare åra, med ei vridning frå primær- og sekundærnæringane (som jordbruk og industri) over til tenesteytande næringar.

Næringsgruppering for telekommunikasjon

Næringsgrupperinga i nasjonalrekneskapen byggjer på Statistisk sentralbyrås standard og EU-standard for klassifisering av næringar:

64.2 Telekommunikasjonar

64.21 Operatørverksemd på fasttelefoni

64.22 Operatørverksemd på mobiltelefoni

64.23 Operatørverksemd på Internett

64.24 Telekommunikasjonsverksemd elles

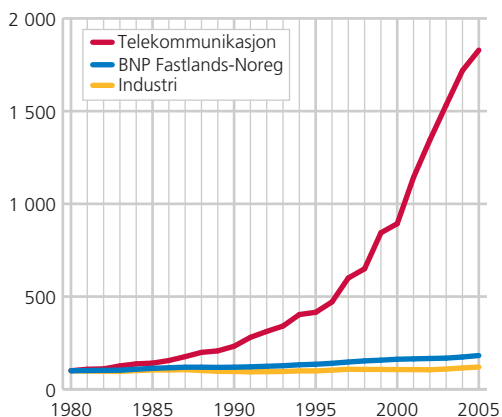
Samlenæringa 64.24 utgjer om lag ein fjerdedel av telekommunikasjonar totalt og omfattar all anna verksemd innanfor telekommunikasjon, frå drifting av diverse data-tenester og konsulenttenester til overføring av TV-signal. Nasjonalrekneskapen inneheld ikkje detaljert nok informasjon til å drøfte produksjonen (omsetninga) av alle tenestene. I nokre tilfelle er tal frå Post- og teletilsynet nytta for å fylle ut informasjonen om utviklinga i næringa.

På grunn av ein sterk prisnedgang på tele-tenester har telekommunikasjonsnæringa sin del av nominelt BNP for Fastlands-Noreg vore relativt stabil. Hovudårsakene til prisnedgangen er sterk teknologisk utvikling som har gjeve lågare kostnader, overgangen frå monopol til mange aktørar og auka konkurranse. Teletenestene er langt på veg einsarta, og det blir difor naturleg for aktørane å konkurrere på pris.

I samband med overgangen frå manuelt til automatisk telefonsystem både i fast- og mobilnettet var det ein jamn vekst i investeringane innanfor telekommunikasjon på 1980-talet. I perioden 1993 til 1995 bygde både Telenor og NetCom ut nye landsdekkande digitale mobilnett. Overgangen frå analog til digital distribusjon innanfor både fasttelefoni, mobiltelefoni og TV har kravd oppgraderingar i alle nettverk dei seinare åra, og har halde oppe nivået på investeringane i næringa.

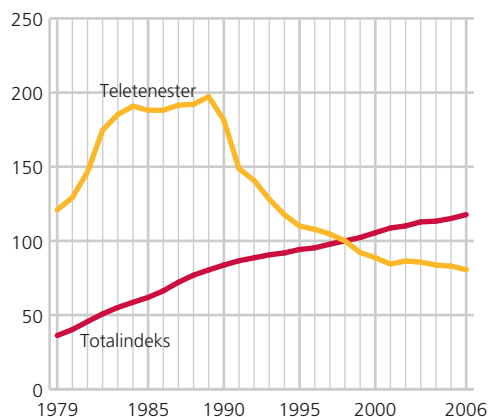
Som det går fram av figur 1, har telekommunikasjon samla sett vore prega av ein relativt sterk og jamn vekst frå om lag 1980 og fram til i dag. Nye produkt og

Figur 1. **Bruttoproduktet for Fastlands-Noreg, industri og telekommunikasjon. Faste prisar. 1980-2005. Indeksar. 1980=100**

Kjelde: Nasjonalrekneskapen, Statistisk sentralbyrå.

Figur 2. **Konsumprisar. Totalindeks og indeks for teletenester. 1979-2006. 1998=100**

Kjelde: Konsumprisindeksen, Statistisk sentralbyrå.

tenester har medverka til å halde oppe veksten etter kvart som tradisjonelle telefonitjenester har vore på retur. Næringa utmerkar seg også ved at prisane på telefonitjenester har felle relativt mykje sidan slutten av 1980-talet. I perioden 1989-2006 gjekk prisane på telefonitjenester ned med 60 prosent, samstundes som prisane totalt (målt med konsumprisindeksen) auka med om lag 46 prosent.

I dei neste avsnitta ser vi på utviklinga i kvar av dei ulike delnæringane fasttelefoni, mobiltelefoni, Internett og fjernsyns-distribusjon.

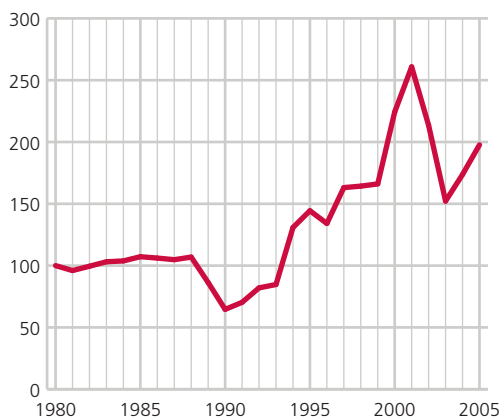
Fasttelefoni: utflating av veksten

Det ein tradisjonelt sett meiner med fasttelefoni, er talekommunikasjon som går gjennom det faste landsdekkjande telefoninettet som er eigd av Telenor. Fram til 1998 hadde Telenor (og det tidlegare Televerket) monopol på levering av fasttelefoni. Det blei då lagt til rette for konkurranse på fasttelefonitjenester ved at uavhengige aktørar fekk tilgang til Telenors fastnett til kostnadsorienterte prisar. Samtidig begynte leverandørar av kabel-

TV å tilby fasttelefoni gjennom kabelnetta sine. Dei seinare åra har i tillegg breibandtelefoni (IP-telefoni) vakse fram som eit fullverdig alternativ til tradisjonell fasttelefoni. Breibandtelefoni er den same tenesta, men samtala går via internettbreiband i staden for det vanlege fastnettet. I tillegg til talekommunikasjon vil internettrafikk som går gjennom fasttelefoninettet, også inkluderast i denne næringa.

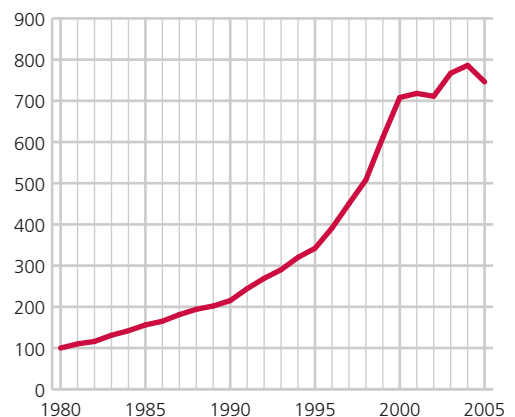
På 1980-talet var det ein kraftig vekst i tilknytningar til fastnettet. Talet på abonnement auka frå i underkant av 1,2 millionar i 1980 til over 2,1 millionar i 1990. Produksjonen voks frå 3,7 til 11,2 milliardar kroner i den same perioden. Etter dette stagnerte marknaden fram til 1995. Grunnen til dette var at abonnementsmassen nærma seg eit naturleg mettingspunkt, samtidig som samtaleprisane gjekk ned. Frå 1995 til 2000 var det igjen ein betydeleg auke i trafikken i fastnettet, hovudsakleg på grunn av auka internettrafikk. I denne perioden var oppringt Internett (tilknytning til Internett gjennom telefonabonnementet, via modem eller ISDN-line) i realiteten den einaste forma for

Figur 3. Investeringar i telekommunikasjon. Faste prisar. 1980-2005. Indeksar. 1980=100

Kjelde: Nasjonalrekneskapen, Statistisk sentralbyrå.

Figur 4. Produksjon, fasttelefoni. Faste prisar. 1980-2005. Indeksar. 1980=100

Kjelde: Nasjonalrekneskapen, Statistisk sentralbyrå.

tilgang til Internett både for privatkunder og mindre bedrifter. Ved bruk av oppringt Internett betalte ein telefontakst for den tida ein var oppkoplå til Internett. Trafikkveksten som bruk av Internett genererte i fastnettet, var medverkande til at produksjonen innanfor fasttelefoni voks med om lag 10 prosent årleg frå 1995 til 2000.

Trafikkvolumet i fastnettet nådde ein topp i 2001 og har hatt nedgang sidan. Det er fleire årsaker til dette. For det første byrja overgangen frå oppringt Internett til andre tilknytingsformer. Brukaranes krav om stadig høgare overføringshastigheit kombinert med lågare prisar på breibandsabonnement har gitt ein betydeleg reduksjon i mengda internettrafikk som går gjennom fasttelefoninettet. I tillegg har den tradisjonelle fasttelefonen blitt utsett for stadig sterkare konkurranse frå alternative teknologiar. Mobiltelefoni blir i aukande grad oppfatta som ein erstatning for fasttelefoni, særleg blant dei unge. Overgangen frå oppringt Internett til breibandsinternett har i tillegg gjort at stadig fleire har gått over til breibandstelefontoni. Ved utgangen av 2006 hadde 22 prosent av husstandane i Noreg abonnement på breibandstelefoni (om lag 365 000 abonnement). Eit abonnement på breibandstelefontoni gjev i dei aller fleste tilfelle lågare telefonkostnader enn vanleg fasttelefon.

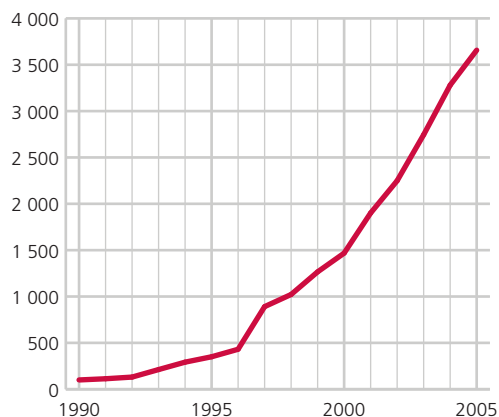
Samla sett har dette ført til ei utflating i produksjonsveksten innanfor næringa dei seinaste 4-5 åra, og tal for 2005 viser ein svak nedgang i produksjonen av fasttelefoni.

Mobiltelefoni: framleis i vekst

Mobiltelefoni kan definerast som produkt og tenester leverte gjennom Telenor og NetCom sine mobilnettverk. Konsumentanes bruk av mobiltenester består hovudsakleg av tale- og tekstmeldingar, men i stadig aukande grad også som overføring av informasjon i form av lyd, bilete og video. Marknaden for mobiltelefoni har vakse kraftig dei seinare åra. Frå å vere ei kostbar teneste for nokre få bedriftskunder har mobiltelefoni etter kvart blitt allemannseige.

Det første mobiltelefonisystemet i Noreg blei etablert allereie i 1966. Dette var eit manuelt system med dekning berre i dei største byane og hadde på slutten av 1970-talet om lag 25 000 abonnentar. I 1981 blei det fellesnordiske systemet NMT 450 lansert. Dette nettet dekte etter kvart dei fleste tettbygde områda i Noreg, og talet på abonnement auka til nærare 200 000 på 1980-talet. Nettet var ofte overbelasta, og store ressursar måtte brukast for å auke kapasiteten. Kostbare mobilapparat og dyre samtaleprisar gav også ein naturleg bremse på volumveksten, og produksjonen i næringa kom ikkje over ein milliard kroner før i 1990.

Figur 5. **Produksjon, mobiltelefoni. Faste prisar. 1990-2005. Indeksar. 1990=100**

Kjelde: Nasjonalrekneskapen, Statistisk sentralbyrå.

Frå 1993 skjedde det store endringar i mobilmarknaden i Noreg. Monopolet blei oppheva og både Televerket og NetCom bygde ut nye digitale mobilnettverk (GSM-systemet). Nettverka hadde langt betre dekning, og det nye systemet opna for betre og billigare tenester. I perioden 1994-1998 var det difor stor konkurranse mellom Telenor og NetCom om etablering av kundemassen i ein sterkt veksende marknad. Selskapa subsidierte mobiltelefonar mot at folk teikna abonnement, og den årlege vekstraten for mobilabonnement låg i denne perioden på mellom 30 og 60 prosent. I 1998 passerte talet på abonnement to millionar.

Fram til 2000 var mobilmarknaden eit duopol (marknadssituasjon der det finst berre to dominerande produsenter eller seljarar) som omfatta dei to nemnde netteigarane. Det blei då opna for vidareseljarar i Telenor og NetCom sine nettverk og førte til at nærare 20 mobiloperatørar etablerte seg. Etter dette har abonnementsmassen nådd eit mettingspunkt, men næringa har likevel hatt ein kraftig vekst som følgje av verdiaukande tenester og innhaldstenester (slik som ringjetonar, MMS, dataoverføringstenester og så bortetter).

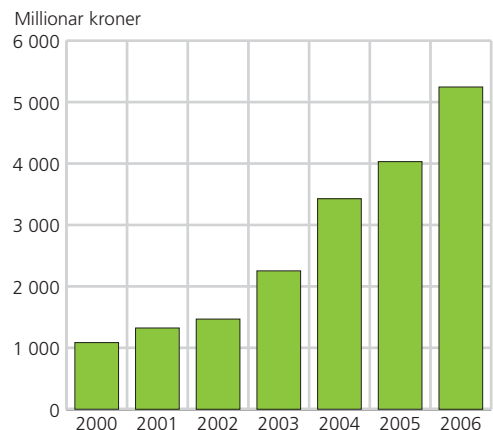
Internett, ein marknad i stadig sterk vekst

Sidan Internett blei kommersialisert på midten av 1990-talet har det vore ei rivande utvikling, både teknologisk og kommersielt sett. Det som starta som eit verkty for filoverføring og e-post mellom universitet og forskingsinstitusjonar, er no ein enorm informasjonskanal som integrerer lyd, tekst, bilete og video.

På 1990-talet var tilknytning til Internett gjennom telefonabonnementet (såkalla oppringt Internett) det vanlege for privatkunder. Det finst ikkje god statistikk på oppringt Internett då den inngår som tra-

fikk i fasttelefoninettet. Overslag frå Post- og teletilsynet syner at Internett sin del av trafikken i fastnettet var 25-35 prosent på det meste, men tala på omsetnaden for fasttelefoni inkluderar abonnement, installasjon og tilleggstenester. Det er difor vanskeleg å skilje ut og anslå omsetnaden eller produksjonen av Internett før år 2000 med særleg sikkerheit. Etter dette byrja overgangen til breibandsinternett for fullt. Enkelt fortalt betyr breibandsinternett at brukaren har moglegheit til å overføre informasjon mykje raskare enn med tradisjonell telefonline. Dei vanlegaste distribusjonsplattformene for breiband er over det faste telenettet (via xDSL-teknologi), over kabel-TV-nettet og optisk fiber. Ved utgangen av 2006 hadde 55 prosent (om lag 1,12 millionar) av husstandane i Noreg breibandstilknytning ifølgje tal frå Post- og teletilsynet. I tillegg var det innrapportert om lag 268 000 kundar med oppringt Internett. Som det går fram av figur 6, har omsetnad for breiband auka frå om lag ein milliard i 2000 til over fem milliardar kroner i 2006.

Figur 6. Omsetnad for Internett (breiband)¹. 2000-2006. Millionar kroner

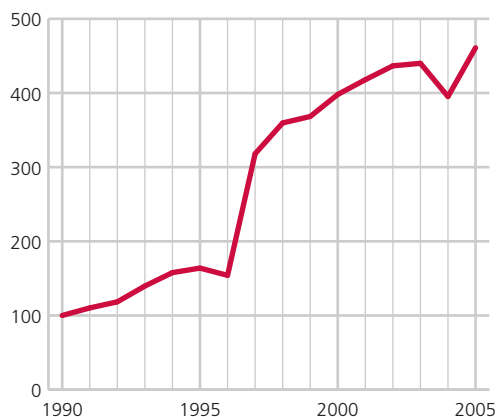

¹ Omsetnad eksklusive meirverdiavgift.
Kjelde: Post- og teletilsynet.

Distribusjon av TV-signal

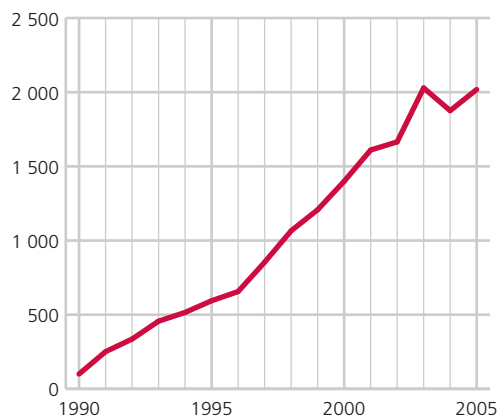
TV-kanalar blir i dag distribuerte på tre måtar: gjennom det bakkebaserte nettet til vanlege TV-antenner, gjennom kabel-TV-anlegg og via satellitt til private parabolanlegg. I mange år var det berre NRK som kringkasta TV-program i Noreg, men på 1980-talet byrja kabel- og satellittdistributørar så smått å ta opp konkurransen med blant andre engelskspråklege, nordiske (TV3) og norske (TVNorge) kanalar. Etter den tid har det vore ei omfattande liberalisering av fjernsynsmarknaden, som har gjeve ein sterk auke for distribusjon gjennom kabel og satellitt. Om lag 40 prosent av norske husstandar er i dag tilknytte kabelanlegg, om lag 30 prosent har parabolanlegg, og om lag 30 prosent brukar vanleg TV-antenne. Både kabeldistribuert og satellittdistribuert TV er dominerte av to store aktørar. Telenor-selskapet Canal Digital opererar i begge marknadene og konkurrerer med GET (tidlegare UPC) på kabeldistribusjon og med Viasat på satellittdistribusjon. Figurane 7 og 8 viser produksjonsutviklinga i faste prisar i nasjonalrekneskapen for kabel- og satellittdistribuert TV.

Figur 7. **Produksjon, kabeldistribuert TV. Faste prisar. 1990-2005. Indeksar. 1990=100**

Kjelde: Nasjonalrekneskapen, Statistisk sentralbyrå.

Figur 8. **Produksjon, satellittdistribuert TV. Faste prisar. 1990-2005. Indeksar. 1990=100**

Kjelde: Nasjonalrekneskapen, Statistisk sentralbyrå.

Kristian Gimming og Tor Skoglund

Store variasjoner i arbeidstid

Det ble i 2007 totalt utført 3,6 milliarder timeverk i norsk økonomi. Hver enkelt sysselsatte person arbeidet i gjennomsnitt 1 411 timer dette året. Den gjennomsnittlige arbeidstiden per person er lavere i Norge enn i de fleste andre land. Dette skyldes blant annet at nordmenn arbeider mer deltid enn det som er vanlig i andre land.

Fordi arbeidskraften er et lands viktigste ressurs, er utførte timeverk en sentral størrelse i analyser av verdiskaping og velferd. Samtidig er dette en størrelse som det er vanskelig å definere og tallfeste. Timeverkstallene påvirkes både av mange lovbestemte og avtalebestemte arbeidstidsregler, og av husholdningenes og bedriftenes tilpasninger når det gjelder innsatsen av arbeidskraft. I denne artikkelen beskriver vi de ulike faktorene som har betydning for utførte timeverk og gjennomsnittlig arbeidstid slik disse størrelsene beregnes i nasjonalregnskapet. Artikkelen viser strukturelle trekk ved dagens arbeidsmarked, og hvordan utviklingen har vært etter annen verdenskrig. De norske tallene blir også sammenliknet med tall for andre land.

Hva er arbeidstid?

De fleste vil assosiere arbeidstid med den tiden som anvendes til inntektsgivende arbeid. I SSBs tidsbruksundersøkelse skilles det mellom tid brukt til inntektsgivende arbeid, husholdsarbeid, fritid, utdanning og personlige behov (Vaage 2002). Ifølge denne undersøkelsen brukte personer som var i arbeid, om lag 7,5 timer til inntekts-

givende arbeid en vanlig arbeidsdag i år 2000, mens nær en time ble brukt til arbeidsreiser og 3,5 timer til husholdsarbeid. Tidsbruksundersøkelsen bygger på at et representativt utvalg av befolkningen fører dagbok over hvilke aktiviteter de utfører i løpet av et døgn. Det er gjennomført fire store tidsbruksundersøkelser med ti års intervaller.

Når en skal avgrense arbeidstid mot andre aktiviteter, vil det lett oppstå gråsoneproblemer. Mange bruker en økende del av sin tid utenom arbeidstiden til å ta telefoner, og lese og besvare e-post hjemmefra. Grensene mellom jobb og fritid blir dermed mer flytende. Dette gjelder først og fremst selvstendige næringsdrivende, personer i ledende stillinger og ansatte i enkelte tjenesteytende yrker.

Et annet vanskelig avgrensingsproblem gjelder ulike former for kursvirksomhet og utdanning som foregår i arbeidstiden. Økende krav til omstillinger og kvalitetsforbedringer i arbeidslivet bidrar til at dette antakelig øker i omfang. Ifølge arbeidskraftundersøkelsen i 2. kvartal 2007 deltok om lag 15 prosent av de sysselsatte

på kurs i løpet av en fireukersperiode, hvor formålet var opplæring knyttet til arbeidet. Slike aktiviteter blir vanligvis regnet som en del av arbeidstiden for de som deltar.¹ Det kan imidlertid diskuteres om dette skal regnes som en del av den løpende produktive arbeidsinnsatsen i bedriftene. Mye av jobbopplæringen kan betraktes som investeringer i bedriftenes arbeidskraft.

Det kan være store forskjeller på ulike arbeidsplasser med hensyn til hva som aksepteres av fravær for private ærend i arbeidstiden, som for eksempel tannlegebesøk, frisørbesøk og shopping. Slike aktiviteter vil på mange arbeidsplasser ikke bli registrert som fravær, og vil dermed, isolert sett, kunne bidra til en overvurdering av effektiv arbeidstid i statistikken.

I nasjonalregnskapet skal tallene for utførte timeverk være knyttet til produksjonen av varer og tjenester i bedriftene. Antall timeverk skal gi et uttrykk for all innsats av arbeidskraft i produksjonsprosessen, enten dette er utført av ansatte lønnstakere, eierne av bedriftene eller familiemedlemmer uten fast avtalt lønn. For lønnstakere vil utførte timeverk ikke nødvendigvis være det samme som betalte timeverk. Feriefravær og sykefravær er ikke en del av utførte timeverk, selv når dette betales av arbeidsgiver (betalte, men ikke utførte timeverk). Vi skal i prinsippet også inkludere ubetalt overtidsarbeid. Fordi vi har ufullstendig informasjon om ubetalt overtid, er det imidlertid bare betalt overtid som i dag inngår i timeverkstallene. Timeverksbegrepet i nasjonalregnskapet inkluderer ikke tid brukt til arbeidsreiser eller spisepauser, se boks 1.

¹ Tiden som anvendes til mer omfattende skolegang eller studier, inngår imidlertid ikke i utførte timeverk, verken i nasjonalregnskapet eller i arbeidskraftundersøkelsene.

I prinsippet skal også såkalt svart arbeid regnes som en del av sysselsettings- og timeverkstallene i nasjonalregnskapet. Dette inkluderer både tilfeller der personer arbeider noe svart i tillegg til vanlig rapportert arbeid, og tilfeller der verken personer eller arbeidstid er registrert. Fram til nå har vi i liten grad innarbeidet eksplisitte anslag for omfanget av svart arbeid i sysselsettings- og timeverkstallene. SSB har imidlertid nylig påbegynt et utviklingsprosjekt når det gjelder behandlingen av svart økonomi i nasjonalregnskapet, se artikkelen til Erling Joar Fløttum i denne publikasjonen.

Boks 1. Definisjon av utførte timeverk i nasjonalregnskapet

Norge er, gjennom EØS-samarbeidet, forpliktet til å følge nasjonalregnskapsprinsippene som er nedfelt i Det europeiske nasjonalregnskapssystemet ENS 1995 (Statistisk sentralbyrå 1999). Når det gjelder utførte timeverk, bygger ENS 1995 på anbefalinger som er gitt av Den internasjonale arbeidsorganisasjonen (ILO) så langt tilbake som fra 1962.

Utførte timeverk omfatter:

- Timer faktisk utført i vanlig arbeidstid
- Timer utført ut over vanlig arbeidstid, vanligvis til en høyere lønnsats (overtid)
- Tid brukt på arbeidsplassen til klargjøring, reparasjoner, skriving av timelister og lignende
- Tid som tilbringes på arbeidsplassen i «dødperioder», men som det utbetales lønn for (kan skyldes midlertidig mangel på arbeid, driftsstans på maskiner med videre)
- Tid brukt på korte hvilepauser på arbeidsplassen (for eksempel kaffepauser)

Utførte timeverk omfatter ikke:

- Tid som det betales lønn for uten at det blir utført arbeid (ferie, offentlige helligdager, sykepermisjon)
- Spisepauser
- Tid brukt til transport mellom hjemmet og arbeidsplassen (transport som foregår i arbeidstiden, er imidlertid inkludert)

Store variasjoner i ukentlig arbeidstid

Arbeidskraftundersøkelsene (AKU), som er en viktig kilde for nasjonalregnskapet, kartlegger befolkningens tilknytning til arbeidsmarkedet på ukebasis. Ifølge AKU var gjennomsnittlig ukentlig avtalt/vanlig arbeidstid per sysselsatt person 34,3 timer i 2007. Tabell 1 viser at det er store variasjoner når det gjelder personers tilpasning av arbeidstid. Mens om lag 5 prosent av alle sysselsatte har en vanlig arbeidstid per uke på under 10 timer, jobber over 8 prosent mer enn 45 timer. En stor del av de sysselsatte med kort arbeidstid utgjøres av skoleungdom og studenter, som i hovedsak arbeider utenom vanlig arbeidstid. Arbeidstidsmønsteret er svært forskjellig for kvinner og menn. Mens under 20 prosent av mennene jobber mindre enn 37 timer, er dette tilfellet for omtrent halvparten av kvinnene. Det er også relativt sett langt flere menn enn kvinner som jobber mer enn 45 timer per uke.

De fleste deltidsjobber finner vi i de tjenesteytende næringene. Som det framgår av tabell 5, var antall utførte timeverk per sysselsatt person i tjenesteytende næringer bare to tredeler av timeverkene i primærnæringene i 2007. Blant annet er det ansatt mange kvinner i deltidsjobb i offentlige helse- og sosialtjenester.

Tabell 1 beskriver det som personene i utvalget for AKU oppgir som avtalt arbeidstid, det vil si det antall timer per uke den ansatte ifølge arbeidskontrakten skal være på arbeid. For selvstendige, familiarbeidere og lønnstakere uten arbeidsavtale er det vanlig (gjennomsnittlig) arbeidstid per uke som oppgis. For mange som oppgir en høy avtalt/vanlig arbeidstid, kan det være slik at arbeidsgiver forventer en arbeidsinnsats som svarer til mer enn vanlig heltid. Det vil ofte være gitt en fast månedslønn som gjenspeiler dette. For disse per-

sonene vil dermed avtalt arbeidstid kunne inneholde et element av overtid.

Det kan være problemer med kvaliteten på timeverkstallene i AKU, blant annet at folk gjerne oppgir runde tall (for eksempel 40 eller 45 timer per uke), eller at det oppgis for høye tall fordi dette kan oppfattes som positivt (Bø og Håland 2002).

Tabell 1. Sysselsatte¹ 15-74 år, etter avtalt/vanlig arbeidstid per uke. Gjennomsnittlig arbeidstid og prosentfordelt på ulike arbeidstidskategorier. 2007

	I alt	Menn	Kvinner
Gjennomsnittlig avtalt/vanlig arbeidstid	34,3	37,3	30,8
Prosentvis fordeling på arbeidstidsgrupper			
1-9 timer	4,9	3,3	6,6
10-19 timer	7,7	4,0	11,9
20-29 timer	7,8	3,1	13,0
30-36 timer	13,1	8,6	18,2
37-44 timer	58,0	67,8	47,1
45 timer og over	8,5	13,2	3,2

¹ Som heltidssysselsatte i AKU regnes alle med avtalt ukentlig arbeidstid på 37 timer eller mer, pluss noen med kortere arbeidstid som oppgir at dette er en heltidsstilling (skift- eller turnusarbeid).

Kilde: AKU, Statistisk sentralbyrå.

Mer enn halvparten av kvinnene jobber deltid

Fra nasjonalregnskapet finner vi tall for en rekke større størrelser som belyser innsats av arbeidskraft i produksjonen; nasjonalregnskapet har tall for utførte timeverk, antall sysselsatte personer, antall normalårsverk og antall jobber. Disse tallene foreligger fordelt på næring, yrkesmessig status (lønnstaker/selvstendig) og kjønn. Med utgangspunkt i grunnlagsdata for disse beregningene er det igjen mulig å belyse flere aspekter ved utførte timeverk og arbeidstid.

Andelen av alle sysselsatte som arbeidet deltid i 2005, er beregnet til 33,6 prosent

i nasjonalregnskapet. For kvinner var andelen 54,0 prosent, mens den for menn var 15,7 prosent.

Til sammenlikning var deltidsandelen blant alle sysselsatte ifølge AKU 26,8 prosent – 42,8 prosent for kvinner og 12,5 prosent for menn. Deltidsandelene er altså høyere i nasjonalregnskapet, spesielt for kvinner. Avviket har sammenheng med at nasjonalregnskapet har benyttet en litt annen definisjon på «deltidssysselsatt» enn den definisjonen AKU benytter, på grunn av begrensninger i nasjonalregnskapets datamateriale. Videre har det også betydning at nasjonalregnskapet benytter andre kilder enn AKU i beregningene av jobber og arbeidstid i offentlig forvaltning. Beregningene av jobber i offentlig forvaltning bygger på data fra Personaladministrativt informasjonssystem (PAI-registeret til Kommunenes sentralforbund), Statens sentrale tjenestemannsregister (SST-registeret) og Statistisk sentralbyrås registerbaserte sysselsettingsstatistikk for helse- og sosialpersonell. Definisjonen av heltids- og deltidsjobber i nasjonalregnskapet er for øvrig i samsvar med definisjonene i AKU.²

Beregningene i nasjonalregnskapet

I nasjonalregnskapet er antall heltidssysselsatte satt lik antall heltidsjobber. Antallet deltidssysselsatte i nasjonalregnskapet blir dermed totalt antall sysselsatte fratrukket antallet heltidssysselsatte. Beregningene medfører at alle sysselsatte som har to deltidsjobber, blir klassifisert som deltidssysselsatte. I AKU vil personer

som innehar to jobber, bli klassifisert som heltidssysselsatte når summen av avtalt ukentlig arbeidstid i de to jobbene er 37 timer eller mer.

Den store forskjellen i omfanget av deltidsarbeid mellom kvinner og menn bidro til at gjennomsnittlig avtalt arbeidstid per uke³ var 29,2 timer for kvinner og 36,9 timer for menn i 2005, se tabell 2. Forskjellen i avtalt arbeidstid mellom kvinner og menn skyldes imidlertid ikke bare ulikt omfang av deltidsarbeid; både heltids- og deltidssysselsatte menn hadde lengre avtalt arbeidstid enn henholdsvis heltids- og deltidssysselsatte kvinner. Forskjellen i avtalt arbeidstid for heltidsansatte skyldes at menn i større grad enn kvinner jobber i yrker der normalarbeidstiden for heltidsjobber er høy. Som påpekt tidligere er det ifølge AKU langt flere menn enn kvinner som har en avtalt/vanlig arbeidstid på over 45 timer per uke. Når det gjelder forskjellen i avtalt arbeidstid mellom kjønnene for deltidssysselsatte, har nok dette å gjøre med at kvinner i større grad enn menn velger deltidsjobber med et lavt avtalt timetall, se tabell 1.

Tabell 2. **Avtalt arbeidstid per uke og beregnet stillingsprosent¹ (tall i parentes). 2005**

	I alt	Menn	Kvinner
Alle sysselsatte	33,3 (85,2)	36,9 (93,2)	29,2 (76,9)
Sysselsatte deltid	21,9 (55,9)	22,5 (56,9)	21,7 (57,2)
Sysselsatte heltid	39,1 (100,0)	39,6 (100,0)	38,0 (100,0)

¹ Gjennomsnittlig avtalt arbeidstid i prosent av gjennomsnittlig avtalt arbeidstid for heltidssysselsatte.

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

³ Avtalt arbeidstid per uke er i nasjonalregnskapet det antall timer arbeidstakeren i henhold til arbeidskontrakten skal jobbe per uke. For selvstendige og for personer som ikke er underlagt avtale om arbeidstid, må avtalt arbeidstid tolkes som «vanlig arbeidstid».

² Deltidsjobber er i AKU definert som arbeidsforhold med en avtalt ukentlig arbeidstid på mindre enn 30 timer, og øvrige arbeidsforhold med en avtalt arbeidstid mellom 30 og 37 timer som den sysselsatte oppgir til å være deltidsjobb i virksomheten. Heltidsjobber er arbeidsforhold med en ukentlig arbeidstid på 37 timer eller mer, samt arbeidsforhold med en avtalt arbeidstid på mellom 30 og 37 timer som den sysselsatte oppgir til å utgjøre heltid i virksomheten.

Redusert deltidsandel gir flere timeverk

Et interessant spørsmål er: «Hvor mange flere timeverk ville blitt utført i Norge dersom alle som arbeidet deltid i stedet hadde arbeidet heltid?» Spørsmål omkring økt gjennomsnittlig arbeidstid har blitt aktualisert den siste tiden. Dette har sammenheng med at mange næringer har gitt uttrykk for at de sliter med å rekruttere arbeidskraft samtidig som yrkesdeltakelsen i Norge ligger på et historisk høyt nivå og dessuten er høy sammenliknet med andre land, se for eksempel Revidert nasjonalbudsjett for 2007 (St.meld. nr. 2, 2006-2007).

Tallene som er oppgitt i parentes i tabell 2, angir gjennomsnittlig stillingsprosent. Stillingsprosenten viser gjennomsnittlig avtalt arbeidstid i prosent av gjennomsnittlig avtalt arbeidstid for heltidssysselsatte. Vi ser at stillingsprosenten for deltidsysselsatte var 56 prosent, det betyr at gjennomsnittlig arbeidstid for deltidsansatte var 56 prosent av arbeidstiden til heltidssysselsatte. Gjennomsnittlig stillingsprosent for alle sysselsatte fanger opp både effekten av omfanget av deltidsarbeid (deltidsandelen) og avtalt arbeidstid for deltidsansatte i forhold til heltidsansatte. Gjennomsnittlig stillingsprosent for alle sysselsatte var 85 prosent (77 prosent for kvinner og 93 prosent for menn). En gjennomsnittlig stillingsprosent på 100 prosent ville krevd en økning i gjennomsnittlig avtalt arbeidstid på 17 prosent. Isolert sett ville en slik økning i utførte timeverk tilsvart arbeidsinnsatsen til om lag 350 000 heltidssysselsatte personer i 2005.

Betydningen av fravær og overtid

I tabell 3 er det oppgitt gjennomsnittlig antall utførte timeverk per sysselsatte person i 2005 og bidrag til timeverkene fra avtalte timeverk, overtidstimeverk og fraværstimeverk. Tallene i parentes angir respektive størrelser i prosent av avtalte timeverk.

Avtalte timeverk i nasjonalregnskapet er lik det antall timeverk som vil bli utført i løpet av året om den sysselsatte arbeider i henhold til arbeidskontrakten, tar ut feriedager i henhold til opptjening og verken arbeider overtid eller har syke- eller permisjonsfravær. Overtidstimeverk skal i prinsippet være alle timeverk utført utover avtalt arbeidstid og som ikke «avspaseres» i løpet av regnskapsåret. Fraværstimeverk er timeverk som ikke blir utført på grunn av sykdom og fødselspermisjoner. Arbeidstid som faller bort grunnet avvikling av ferie, studiepermisjon og helligdager, påvirker utførte timeverk ved at avtalte timeverk endres.

Vi ser at gjennomsnittlig antall utførte timeverk per sysselsatte person var 1 420 timer i 2005, 1 185 timer for kvinner og 1 628 timer for menn. Overtidstimeverk og fraværstimeverk i prosent av avtalte timeverk utgjør henholdsvis overtids- og fraværssraten. Overtidsraten var 2,0 prosent dette året (1,2 prosent for kvinner og 2,5 prosent for menn). Som nevnt tidligere er det kun betalt overtid som inngår i overtidstimeverkene, fordi vi mangler grunnlagsdata for ubetalt overtid. Fraværssraten var 7,6 prosent i 2005. For sykefravær er det data fra den sentrale sykefraværstatistikken som er innarbeidet, og ifølge denne var den samlede sykefraværssraten 6,7 prosent dette året. Dette viser at fraværssraten knyttet til fødselspermisjoner var om lag 0,9 prosent. Fraværssraten var om lag dobbelt så høy for kvinner som for menn; for kvinner var den 10,8 prosent, mens den for menn var 5,3 prosent.

Omfanget av ferie har betydning for antall utførte timeverk. Antall feriedager har økt betydelig i etterkrigstiden, og den siste ferieutvidelsen hadde vi så sent som i 2002. I nasjonalregnskapet for 2005 er det lagt til grunn at gjennomsnittlig antall feriedager per sysselsatt person var 24 dager.

Tabell 3. Gjennomsnittlig antall utførte timeverk, etter timeverkstatus og timeverk i prosent av avtalte timeverk (tall i parentes). 2005

	I alt	Menn	Kvinner
Avtalte timeverk	1 504 (100,0)	1 675 (100,0)	1 310 (100,0)
+ Overtidstimeverk	30 (2,0)	42 (2,5)	16 (1,2)
– Fraværstimeverk	114 (7,6)	89 (5,3)	141 (10,8)
= Utførte timeverk	1 420 (94,4)	1 628 (97,2)	1 185 (90,4)

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

Boks 2. Sysselsetting og utførte timeverk i nasjonalregnskapet

Sysselsatte personer omfatter alle personer (inklusive utenlandsk arbeidskraft ansatt i norske bedrifter) som har en eller flere jobber. Antall normalårsverk beregnes ved å summere antall heltidsjobber (arbeidsforhold) og deltidsjobber omregnet til heltidsjobber. Jobber der den sysselsatte er midlertidig fraværende fra arbeidet grunnet utdanningspermisjon, skal imidlertid ikke inkluderes. Arbeidskraftundersøkelsene (AKU) er den viktigste datakilden for heltids- og deltidsjobber, og for fravær knyttet til utdanningspermisjoner.

Antall utførte timeverk per år er avtalte timeverk med tillegg for overtidstimeverk og fratrukket fraværstimeverk. Alle tre størrelser beregnes med utgangspunkt i normalårsverk på detaljert næringsnivå. Avtalte timeverk per normalårsverk framkommer ved å multiplisere avtalte arbeidstimer per uke for heltidsjobber med antall effektive arbeidsuker (det vil si eksklusive feriedager og helligdager) for jobber i næringen. Overtidstimeverk og fraværstimeverk per normalårsverk framkommer ved å multiplisere avtalte timeverk per normalårsverk med henholdsvis overtids- og fraværstrate. På grunn av at det ikke foreligger informasjon om ubetalt overtid, er det kun betalt overtid som inngår i overtidsraten og overtidstimeverkene. Fraværstraten og fraværstimeverkene omfatter sykefravær og fravær knyttet til fødselspermisjoner. Viktige kilder er AKU (avtalte arbeidstimer per uke for heltidsjobber), lønnsstatistikkenes overtidsinformasjon, sykefraværstatistikk og informasjon om fødselspermisjon.

Statistisk sentralbyrå har nylig foretatt en omfattende revisjon av sysselsettings- og timeverksberegningene i nasjonalregnskapet, se Skoglund (2006). Det foreligger detaljerte næringstall tilbake til 1970, og mer aggregerte tall tilbake til 1946.

Det finnes ingen løpende og fullstendig statistikk over feriefraværet i løpet av et år. I en tilleggsundersøkelse til arbeidskraftundersøkelsen fra 2006 fant man at om lag 85 prosent av de sysselsatte i privat sektor hadde fem ukers ferie i 2005, se Nergaard og Stokke (2006). I tillegg har alle offentlig ansatte minst fem ukers ferie. En ekstra ferieuke for lønnsstakere over 60 år ble innført allerede i 1976. Denne undersøkelsen viser at 21 dagers ferie (ferielovens minimumsbestemmelser) er mest vanlig i detaljhandel og hotell- og restaurantvirksomhet.

For å kunne vurdere betydningen av feriefraværet på antall utførte timeverk har vi beregnet antall timeverk som bortfaller grunnet ferieavvikling i prosent av avtalte timeverk. Feriefraværstraten var i 2005 på 10,6 prosent. Fraværstraten knyttet til sykdom og fødselspermisjon var som nevnt 7,6 prosent, det vil si 3,0 prosentpoeng lavere enn feriefraværstraten.

Gjennomsnittlig arbeidstid i Norge lavere enn i andre land

Gjennomsnittlig antall utførte timeverk per sysselsatt person i Norge var 1 408 i 2006. Dette er lavere enn i de fleste andre land. For eksempel var gjennomsnittet over 1 800 timer i USA og Italia. Også de andre nordiske landene ligger høyere enn Norge, spesielt Finland, se tabell 4. Av OECD-landene er det bare Nederland som har lavere tall for utførte timeverk per sysselsatte enn Norge. En viktig årsak til det lave timetallet for Norge er at nordmenn arbeider mer deltid enn det som er

Tabell 4. Gjennomsnittlig årlig arbeidstid og yrkesdeltaking i utvalgte OECD-land. 2006

	Utførte timeverk per sysselsatt person	Utførte timeverk per person 15-64 år ¹	Yrkesdeltakingsrate, befolkningen 15-64 år ²	
			Kvinner	Menn
Norge	1 408	1 062	74,8	81,4
Danmark	1 577	1 213	76,7	83,4
Finland	1 721	1 186	73,2	76,2
Sverige	1 583		77,7	82,6
Frankrike	1 564	974	63,9	74,2
Italia	1 800	1 051	50,8	74,6
Nederland	1 391	1 007	69,4	81,9
Spania	1 764	1 159	61,1	82,5
Storbritannia	1 669	1 210	70,3	83,2
Tyskland	1 436	965	68,5	81,4
USA	1 804	1 299	69,3	81,9
Japan	1 784	1 249	61,3	84,8
OECD			60,8	80,4

¹Tallene er beregnet ved å multiplisere utførte timeverk per sysselsatt person (tall i første kolonne) med andelen av befolkningen i alderen 15-64 år som er sysselsatt. For Norge, Sverige, Spania og Storbritannia har OECD kun tall for andelen av befolkningen i alderen 16-64 år som er sysselsatt, og for nevnte land er disse anvendt. Yrkesdeltakingsraten anvendt for USA er anslag fra OECD-sekretariatet.

²For Norge, Sverige, Spania og Storbritannia er arbeidsstyrken angitt i prosent av befolkningen 16-64 år. Tallene for USA er anslag fra OECD-sekretariatet.

Kilde: OECD Employment Outlook 2007, Statistical Annex. Timeverkstallene kan bygge på forskjellige kilder og vil derfor være mindre sammenliknbare enn tallene for yrkesdeltakelse.

vanlig i andre land. Mer enn 40 prosent av norske kvinner arbeider deltid, og dette er drøyt 10 prosentpoeng over gjennomsnittet i EU- og EFTA-landene, se Lohne og Normann (2006). Også norske menn har høy deltidsandel i et internasjonalt perspektiv. Den høye deltidsandelen må ses i sammenheng med at en stor del av Norges befolkning deltar i yrkeslivet. Muligheten for å kunne arbeide deltid har antakelig medført at flere som ellers ville valgt å stå utenfor arbeidslivet om det kun var heltidsjobber å få, har skaffet seg deltidsjobb. I Norge var yrkesdeltaking⁴ for kvinner nær 75 prosent i 2006. Av OECD-landene er det bare i Sverige og Danmark at kvinnene har høyere yrkesdeltaking enn

i Norge. Norge utmerker seg også med høy yrkesdeltaking blant personer over 60 år.

Ved å sette utførte timeverk i forhold til befolkningen, i stedet for i forhold til antall sysselsatte, får vi et annet mål for sammenlikning av arbeidstid mellom land, se andre kolonne i tabell 4. Målt på denne måten er den gjennomsnittlige arbeidstiden i Norge høyere enn både i Italia, Nederland, Frankrike og Tyskland. USA topper fortsatt arbeidstiden også etter dette målet. Årsaken til at land som Norge og Danmark kommer ut med relativt sett høyere arbeidstid etter dette målet, er at disse landene har høyere yrkesdeltaking og lavere ledighet enn mange andre land.

Arbeidstiden vil, uavhengig av hvilket av målene en anvender, også være påvirket av antall feriedager og antall helligdager (som normalt er fridager). Både antall feriedager og antall helligdager varierer mellom landene. Mens de fleste lønnstakere nå har

⁴ Yrkesdeltaking kalles også for yrkesfrekvens. Den er definert som summen av sysselsatte og arbeidsledige (arbeidsstyrken) i prosent av befolkningen i den aktuelle aldersgruppa. I dette tilfellet er den aktuelle aldersgruppa 16-64 år.

fem ukers ferie i Norge, har mange lønns-takere i USA bare én uke (det oppgis at de fleste har mellom 7 og 21 dager).⁵

Høy yrkesdeltaking vil også kunne ha betydning for sykefraværet. Norge har et høyt sykefravær sammenliknet med andre land, og dette har økt de siste ti årene. Kvinner har gjennomgående høyere sykefravær enn menn, blant annet på grunn av fødselsrelatert fravær. Når flere kvinner og andre grupper som forventes å ha høyt sykefravær, trekkes inn i arbeidslivet («et inkluderende arbeidsliv»), vil dette dermed kunne bidra til at utførte timeverk per sysselsatt person i gjennomsnitt blir lavere. Sammenhengen mellom yrkesdeltaking og sykefravær er nærmere analysert i Bjørnstad (2006).

Utviklingen i sysselsetting og arbeidstid etter 1946

Det var i 2007 vel 2,5 millioner sysselsatte i Norge, mens det i 1946 var litt over 1,4 millioner.⁶ Dette innebærer at antall sysselsatte personer har økt med nesten 80 prosent etter krigen. Økningen har funnet sted i tjenesteytende virksomhet. I primærnæringene, derimot, har sysselsettingen gått tilbake, og andelen sysselsatte er redusert fra 32 til 3 prosent.

Trass i en sterk vekst i tallet på sysselsatte personer etter krigen ble det i 2007 likevel bare utført 14 prosent flere timeverk totalt enn i 1946, se figur 1. Dette betyr at det samlede antallet arbeidstimer i dag er fordelt på langt flere personer, samtidig som en stor del av den økonomiske veksten etter krigen er tatt ut som økt fritid. Flere arbeidstidsreformer i denne perioden er en viktig årsak til at gjennomsnittlig arbeidstid

i dag er betydelig lavere enn for 60 år siden. Ifølge tidsbruksundersøkelsene brukes det i dag også mindre tid til husholdsarbeid enn tidligere, mens ulike fritidsaktiviteter har fått økende betydning de siste årene.

Utførte timeverk per sysselsatt person påvirkes som tidligere nevnt av endringer i omfanget av deltidsarbeid. Deltidsandelen økte på 1970-tallet, i stor grad knyttet til kvinnes inntog på arbeidsmarkedet i denne perioden. De siste 20 årene har deltidsandelen vært mer stabil.

Fordelingen av sysselsettingen på næringer har endret seg radikalt etter annen verdenskrig. Generelt er det snakk om en vridning bort fra primær- og sekundærnæringer mot tjenestenæringer. Sysselsettingen i jordbruket er redusert med 330 000 personer de siste 60 årene. På den annen side har sysselsettingen i helse- og sosial-

Boks 3. Viktige arbeidstidsendringer etter krigen

- 1948: Tre ukers ferie
- 1959: 45 timers arbeidsuke
- 1965: Fire ukers ferie
- 1968: 42,5 timers arbeidsuke
- 1976: 40 timers arbeidsuke
- 1982: En ekstra feriedag («Grodagen»)
- 1987: 37,5 timers arbeidsuke
- 2001: Avtalefestet utvidelse av ferien med to dager
- 2002: Avtalefestet utvidelse av ferien med to dager

Tabell 5. Utførte timeverk per sysselsatt person. 1946 og 2007

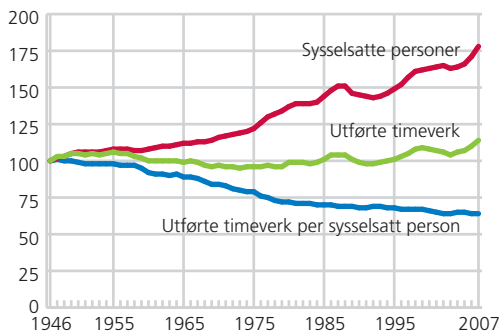
	1946	2007	Endring i prosent
Alle næringer	2 197	1 411	-35,8
Primærnæringer ¹	2 413	1 924	-20,3
Sekundærnæringer	2 118	1 601	-24,4
Tjenestenæringer	2 078	1 339	-35,6

¹ Primærnæringene omfatter jordbruk, skogbruk, fiske og fiskeoppdrett. Sekundærnæringene omfatter oljeutvinning, bergverksdrift, industri, bygge- og anleggsvirksomhet og kraft- og vannforsyning. Resten er tjenesteytende næringer. Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

⁵ Se <http://en.wikipedia.org/wiki/Vacation>. Det finnes ingen offisiell statistikk over lengden av ferien i ulike land.

⁶ Se Skoglund (2007).

Figur 1. **Utførte timeverk og sysselsetting. 1946-2007. 1946=100**

Kilde: Nasjonalregnskapet, Statistisk sentralbyrå.

tjenestene økt fra 45 000 sysselsatte i 1946 til 485 000 i 2007. En del av veksten i tjenesteytende virksomhet skyldes at mange omsorgsoppgaver som tidligere ble utført som ubetalt husholdsarbeid, nå utføres som betalt arbeid, for en stor del i offentlig forvaltning. Sysselsettingen i industrien økte fram til midten av 1970-tallet, og har deretter gått tilbake, med unntak av en periode på 1990-tallet.

Primærnæringen hadde gjennomgående lang arbeidstid sammenliknet med andre næringer i 1946. Dette mønsteret er like markert i dag, og nedgangen i utførte timeverk per sysselsatt person har vært mindre i primærnæringene enn i andre næringer. Nedgangen i gjennomsnittlig arbeidstid har vært sterkest i tjenestene næringer. Det er også her vi finner den sterkeste økningen i deltidssysselsetting. Endringene i næringsstrukturen har i seg selv også bidratt til noe av nedgangen i gjennomsnittlig arbeidstid totalt, siden de næringer som har avgitt arbeidskraft, gjennomgående har lengre arbeidstid enn vekstnæringene.

Referanser

Bjørnstad, Roger (2006): Er det økte sykefraværet tegn på et mer inkluderende eller ekskluderende arbeidsliv? *Økonomiske analyser 6/2006*, Statistisk sentralbyrå.

Bø, Tor Petter og Inger Håland (2002): Dokumentasjon av arbeidskraftundersøkelsen (AKU). Notater 2002/24, Statistisk sentralbyrå.

Lohne, Ylva og Tor Morten Normann (2006): Mange jobber, men mindre enn før, *Samfunnsspeilet 5-6/2006*, Statistisk sentralbyrå.

Nergaard, Kristine og Torgeir Aarvaag Stokke (2006): Hvor lang er ferien? Fafonotat 2006:05.

Skoglund, Tor (2006): Nye beregninger av sysselsetting og lønn i nasjonalregnskapet, *Økonomiske analyser 6/2006*, Statistisk sentralbyrå.

Skoglund, Tor (2007): Arbeidstiden er redusert med en tredel etter krigen, *Samfunnsspeilet 2/2007*, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (1999): *Det europeiske nasjonalregnskapssystem ENS 1995*, Norge offisielle statistikk C 522.

St.meld. nr. 2 (2006-2007): *Revidert nasjonalbudsjett 2007*, Finansdepartementet.

Vaage, Odd Frank (2002): Til alle døgnets tider. Tidsbruk 1971-2000, *Statistiske analyser 52*, Statistisk sentralbyrå.

Eirik Håland Linstad

Hvor produktivt er norsk næringsliv?

Norge har de siste 30 årene hatt sterk vekst i arbeidskraftproduktivitet sammenlignet med andre land. Veksten har imidlertid vært avtagende fra slutten av 1980-tallet fram til i dag. Det er først og fremst innenfor vareproduksjon utenom industri og privat tjenesteyting at veksten har vært sterk, mens produktivitetsveksten i industrien gjennomgående har vært noe mer moderat – også i internasjonale sammenligninger.

Gjennom alle tider har produktivitetsvekst spilt en viktig rolle. Nye oppdagelser og erfaringer har gjort at mennesket gradvis er blitt i stand til å løse forskjellige oppgaver mer effektivt. Ikke minst i den industrielle revolusjon effektiviserte man produksjonsprosesser og frigjorde hender til andre oppgaver. I senere tid har innføringen av elektronisk databehandling (EDB) bidratt til produktivitetsvekst i mange næringer. Produktivitetsvekst er i stor grad knyttet opp til teknologisk utvikling. Investeringer og fremskritt i forskning og utvikling (FoU) både innenlands og utenlands har derfor vært avgjørende for den velstandsutviklingen vi har opplevd i Norge. Produktivitetsutviklingen er av vesentlig betydning for den langsiktige økonomiske veksten.

Hva er produktivitet?

Litt grovt kan man si at «ren» produktivitetsvekst, ofte kalt totalfaktorproduktivitet¹ (TFP), er den delen av produksjonsendringen som ikke skyldes endret bruk av

arbeidskraft, innsatsvarer eller realkapital. Det er derfor i praksis vanlig å beregne produktivitetsutviklingen residualt, det vil si som det som blir igjen når vekstbidragene fra de andre faktorene er trukket ut.

Det kan skilles mellom ren teknologisk fremgang og vekst i humankapital. Mens forskning og utvikling som oftest ligger bak teknologiske fremskritt, preges humankapitalen av for eksempel utdanning, erfaring og talent. Hvis en arbeider får en mer effektiv maskin som bygger på ny teknologi, kan det i mange tilfeller ta tid før arbeideren lærer seg å utnytte maskinens potensial på en optimal måte. Sett på denne måten kommer det altså bidrag til produktivitetsvekst gjennom to kanaler der summen av de to bidragene utgjør den totale produktivitetsveksten. Det gjøres imidlertid ikke forsøk på å skille mellom vekst i humankapital og teknologisk fremgang i denne artikkelen.

Produktivitet måles ofte som produksjon per utførte timeverk, eventuelt bruttoprodukt per utførte timeverk. Utgangspunktet er altså at man sammenligner

¹ Noen ganger benyttes begrepet multifaktorproduktivitet (MFP) om det samme.

hvor mye som er produsert med antall arbeidstimer som har gått med i produksjonen. Siden det er den produserte mengden – og ikke produksjonsverdien – som er vesentlig i slike analyser, benyttes produksjonstall i faste priser. Dette innebærer at tall for alle år regnes med det samme settet av priser, slik at prisendringer holdes utenfor. Produktivitetsvekst presenteres normalt som prosentvis vekst for en bestemt periode.

I denne analysen benyttes produksjon per utførte timeverk som mål på arbeidskraftproduktivitet.² Det vil ofte – i større eller mindre grad – være mulig å erstatte bruk av arbeidskraft med økt bruk av maskiner eller innsatsvarer, altså at samme mengde kan produseres med forskjellige andeler arbeidskraft, maskiner og produktinnsats. Innenfor økonomisk teori danner de ulike kombinasjonene det som gjerne kalles produksjonsmulighetskurven. Dette innebærer at forholdet mellom disse faktorene kan endres over tid. Dermed kan det oppstå situasjoner der antall timeverk vil reduseres fordi virksomhetene ser det som hensiktsmessig å erstatte arbeidskraft med økt bruk av realkapital og produktinnsats. Resultatet av dette er at arbeidsproduktiviteten vil øke uten at det egentlig har vært noen reell produktivitetsvekst. Det er altså nødvendig å ta hensyn til dette i analysen. Arbeidskraftproduktiviteten kan dermed dekomponeres i tre deler: bidrag fra kapitalintensitet, produktinnsatsintensitet og totalfaktorproduktivitet.

Alternativet – å bruke bruttoprodukt per utførte timeverk – har den fordel at det ikke påvirkes av endringer i produksjon og produktinnsats som følge av at bedrifter i større grad enn tidligere setter ut deler av

virksomheten. Siden bruttoproduktet er lik differansen mellom produksjon og produktinnsats, vil arbeidskraftproduktiviteten i slike analyser dekomponeres i bidrag fra kapitalintensitet og totalfaktorproduktivitet.³

TFP-veksten vil normalt variere noe etter hvilken beregningsmetode som benyttes. Bidragene fra de andre komponentene til arbeidskraftproduktiviteten trekkes som sagt ut, slik at TFP beregnes residualt. Siden TFP-veksten ikke er direkte observerbar, er det vanskelig å ha en formening om hva det «riktige» nivået skal være. På grunn av dette bør ikke tallene gis en for bokstavlig tolkning, men snarere benyttes til å si noe om utviklingen. Arbeidskraftproduktiviteten vil være den samme i alle tilfeller, mens de ulike komponentenes andel av arbeidskraftproduktiviteten vil kunne variere.

Forskning viktig for produktivitetsvekst

Siden teknologisk framgang er en så viktig drivkraft bak produktivitetsvekst, er det i alle lands interesse å få tilgang til bedre teknologi. Det er i all hovedsak to måter å gjøre dette på. Enten må teknologien utvikles i landet, eller så må den importeres. Bak utvikling av ny teknologi ligger det investeringer i forskning og utvikling (FoU). Ingen land vil alene være i stand til å forske på alle områder. Norge – som i internasjonal sammenheng er et lite land – er derfor svært avhengig av import både av varer og kunnskap. Som medlem av World Trade Organization (WTO) er Norge bundet av ulike avtaler som regulerer handel av varer, tjenester og kunnskap – såkalt immateriell eiendom. Immateriell eiendom kan blant annet beskyttes gjennom patenter. Dette gjøres for å sikre at utviklerne kompenseres for den kommersi-

² For alternative produktivitetsmål, se for eksempel kapittel 6.4 i Fløttum (2006).

³ Holmøy og Todsén (2007) gir en grundig gjennomgang av bruken av ulike produktivitetsmål.

elle verdien oppfinnelsene har for andre. Det er imidlertid slik at ingen land utelukkende kan basere seg på import av teknologi og kunnskap uten selv å ha egne FoU-investeringer. Årsaken til dette er at det kreves et visst kompetansenivå for å kunne ta i bruk ny teknologi og eventuelt tilpasse teknologien til ønsket bruk. Det er altså kombinasjonen av egen forskning og import av teknologi og kunnskap fra utlandet som har gjort at Norge i dag er et teknologisk avansert land.

Produktivitetsutviklingen i Fastlands-Norge

Svært få – om i det hele tatt noen – bedrifter vil ha muligheten til å justere arbeidsstokken eller kapitalbeholdningen etter alle svingninger i salg og produksjon. Trolig ville det heller ikke være ønskelig; til det skjer disse svingningene for ofte. For det første vil det å hele tiden skulle kvitte seg med og ansette folk i seg selv være kostnadskrevende, og for det andre tar det tid å sette arbeidere inn i arbeidsoppgavene deres. Det vil derfor være perioder der produksjonen er lav relativt til sysselsettingen og vice versa. Tidsperiodene i figuren er valgt slik at produktivitetsutviklingen i liten grad skal påvirkes av slike konjunktursvingninger.⁴

Økt produktinnsats per timeverk forklarer det meste av økningen i arbeidskraftproduktiviteten gjennom hele perioden i Fastlands-Norge, (figur 1). Produktinnsatsen utgjør en langt større andel av bedriftenes kostnader enn realkapital. Dessuten har produktinnsatsen de fleste årene vokst raskere enn både produksjon og kapital. Det høye bidraget fra produktinnsats kan delvis forklares med at bedriftene i stadig større grad kjøper inn varer og tjenester fra andre bedrifter fremfor å produsere dem selv. Blant annet vil

trenden med å sette ut deler av virksomheten generelt bidra til å øke produktinnsatsen. I stedet for at kostnadene føres som arbeidskraftkostnader, flyttes de altså til kjøp av varer og tjenester fra andre bedrifter.

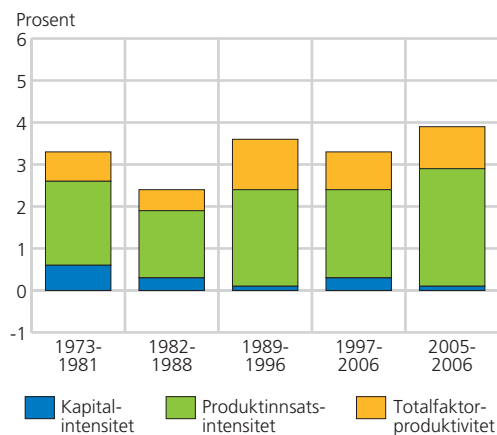
Næringsavgrensning

Kun markedsrettede virksomheter er inkludert i denne analysen. Virksomheter tilknyttet statlig og kommunal forvaltning eller ideelle organisasjoner er altså holdt utenfor. Kun bedrifter i Fastlands-Norge er med fordi produksjonen i Nordsjøen i stor grad styres av hvor mye olje og gass som utvinnes i eksisterende brønner, samt eventuelle nye funn, og derfor vil fluktuere. Bruk av tall for Fastlands-Norge innebærer dessuten at utenriks sjøfart og rørtransport er utelatt fra beregningene. Av næringer i Fastlands-Norge er bolig, bank og forsikring og oljeraffinering også holdt utenfor i beregningene.

Som aggregering er samme inndeling som i *Økonomisk utsyn* valgt: *industri, annen vareproduksjon og privat tjenesteyting*.¹

¹ Se for eksempel Statistisk sentralbyrå (2007), side 48-49.

Figur 1. **Dekomponering av arbeidsproduktivet (produksjon per utførte timeverk) for Fastlands-Norge. 1973-2006. Prosent**

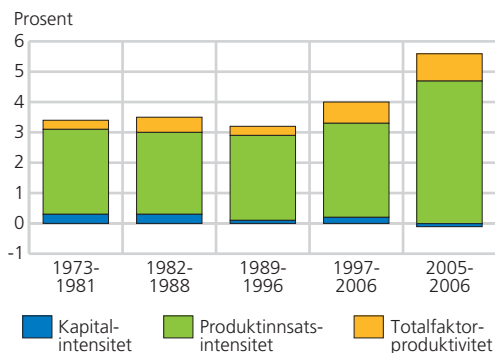
Kilde: Statistisk sentralbyrå.

⁴ Tallene for 2006 er foreløpige.

Det er interessant å se hvordan de ulike delene av økonomien bidrar til produktivitetsutviklingen i Fastlands-Norge. I denne analysen er det valgt å bruke en tredeling: industri, annen vareproduksjon og privat tjenesteyting. Aggregatet annen vareproduksjon omfatter primærnæringene, bergverksdrift, kraftforsyning og bygge- og anleggsvirksomhet, mens privat tjenesteyting inkluderer varehandel, samferdsel, sjøfart, lufttransport, post- og teletjenester, privat undervisning, private helse- og omsorgstjenester og forretningsmessig tjenesteyting. Industri består på sin side av alt fra næringsmiddelindustri, kjemisk industri, metallindustri og produksjon av maskiner og utstyr til skipsbygging. En grafisk framstilling av dekomponeringene av de tre aggregatene er gitt i figurene 2-4.

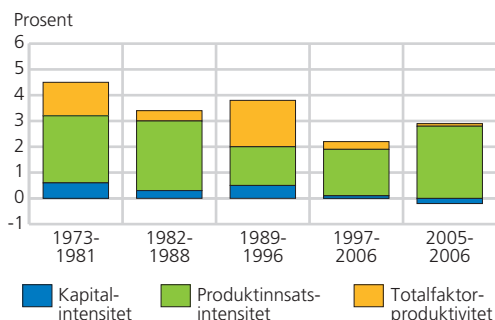
Et fremtredende trekk for alle de tre næringsgruppene er at produktinnsatsintensiteten er den viktigste bidragsyteren til veksten i arbeidskraftproduktiviteten. Kapitalintensiteten synes på sin side gjennomgående å bety minst. Til tross for disse likhetene er det likevel en del forskjeller det er verdt å nevne. For det første er bidraget fra totalfaktorproduktiviteten minst i industrien. Faktisk er det slik at dersom hele perioden ses under ett, står produktinnsatsintensiteten alene for omtrent 80 prosent av økningen i arbeidskraftproduktiviteten i industrien. Tilsvarende tall i annen vareproduksjon er om lag 60 prosent, mens den utgjør halvparten i privat tjenesteyting. For industrien viser imidlertid tallene at det relative bidraget fra totalfaktorproduktiviteten har vært størst i perioden 1997-2006. Foreløpige tall for 2006 antyder at denne effekten fortsetter. Både i annen vareproduksjon og privat tjenesteyting finner vi den sterkeste TFP-veksten i perioden 1989-1996. Denne perioden var preget av sterk nedgangskonjunktur og økende arbeidsledighet.

Figur 2. **Dekomponering av arbeidsproduktiviteten (produksjon per utførte timeverk) i industri. 1973-2006. Prosent**

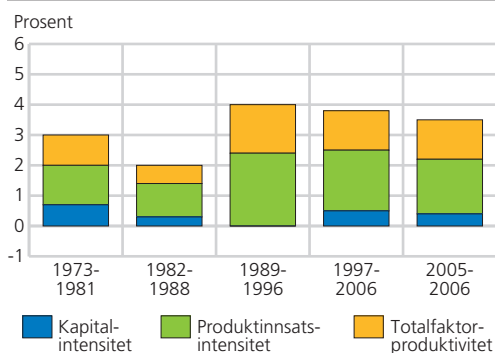
Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Figur 3. **Dekomponering av arbeidsproduktiviteten (produksjon per utførte timeverk) i annen vareproduksjon. 1973-2006. Prosent**

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Figur 4. **Dekomponering av arbeidsproduktiviteten (produksjon per utførte timeverk) i privat tjenesteyting. 1973-2006. Prosent**

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Spesielt innenfor annen vareproduksjon var sysselsettingsreduksjonen markant. Til tross for dette økte produksjonsvolumet, selv om denne økningen riktignok var svak. Privat tjenesteyting ble ikke på langt nær påvirket av dette i like stor grad og hadde faktisk svak økning i utførte timeverk i denne perioden.

Sterk produktivetsvekst i Norge ...

Et av formålene med produktivetsstudier er å kunne gjøre internasjonale sammenligninger. Organisasjonen for økonomisk samarbeid og utvikling (OECD) samler inn og publiserer tall fra medlemslandene.

Finland, Japan og Norge har ifølge disse tallene sterkest vekst i bruttonasjonalprodukt per utførte timeverk blant de utvalgte landene mellom 1971 og 2005. Veksten i Fastlands-Norge ligger om lag 0,6 prosentpoeng lavere enn Norge totalt, men fremdeles over gjennomsnittet for den såkalte G7-gruppen⁵. Det er verdt å merke seg at USA er blant landene med svakest vekst.

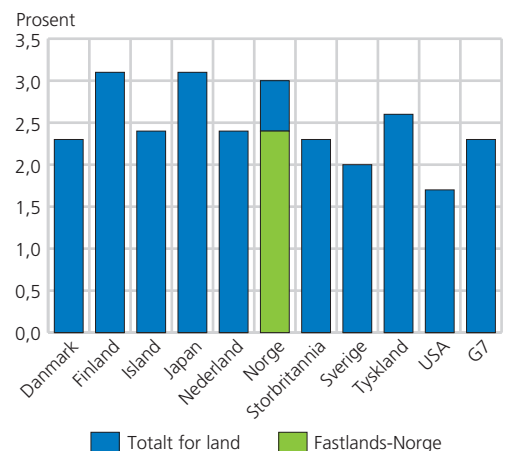
Internasjonale sammenligninger av denne typen påvirkes av flere faktorer. Boug og Naug (2001) peker blant annet på at metodemessige forskjeller mellom land bidrar til å svekke sammenlignbarheten. Datagrunnlaget vil dessuten i mange tilfeller være ulikt, blant annet kan det være store forskjeller i kvaliteten på timeverkstallene. Et annet problem med tolkningen av slike produktivitetstall er at de ikke tar hensyn til forskjeller i nærings-sammensetningen mellom landene. Den potensielle produktivetsveksten er ikke den samme i alle næringer, blant annet på grunn av teknologiske begrensninger.

⁵ De sju ledende industrinasjonene i verden. Består av USA, Japan, Tyskland, Frankrike, Storbritannia, Italia (G6, 1975) og Canada (G7, 1976). F.o.m. 2002 har Russland vært med i gruppen som nå heter G8.

Økonomier der næringer med høy potensiell produktivetsvekst bidrar mye til totalt BNP, vil derfor kunne vokse mer enn økonomier der dette ikke er tilfelle. Til slutt pekes det på at konjunkturelle variasjoner som ikke er sammenfallende over landegrensene, kan påvirke resultatene. Ved å se på gjennomsnittet over hele perioden vil bildet imidlertid i mindre grad være påvirket av det siste momentet.

Den norske økonomien skiller seg fra de fleste andre ved at produksjonen av olje og gass relativt sett står for en stor del av bruttonasjonalproduktet. Siden 1970-tallet har produksjonsøkningen i denne delen av økonomien vært sterk. Samtidig er denne typen produksjon svært kapitalintensiv slik at sysselsettingsnivået er forholdsvis lavt. Endelige nasjonalregnskapstall for 2005 viser at bidraget til bruttonasjonalproduktet fra denne næringen var på 23 prosent, mens den sysselsatte under 1 prosent av det totale antallet sysselsatte personer. Den tilsvarende BNP-andelen i 1971 var på 0,1

Figur 5. Gjennomsnittlig prosentvis vekst i bruttonasjonalprodukt per utførte timeverk.¹ Utvalgte OECD-land. 1971-2005

¹ Inkluderer alle næringer og sektorer.

Kilde: OECD, tall for Fastlands-Norge er hentet fra nasjonalregnskapet (Statistisk sentralbyrå).

promille. Siden 1971 har oljenæringen bidratt til å øke veksten i BNP per utførte timeverk for Norge totalt. Når produksjonen etter hvert må reduseres som konsekvens av at det blir mindre lønnsomt å hente ut mer olje og gass, vil forholdet mellom bruttonasjonalprodukt og utførte timeverk på samme måte isolert sett trekkes ned. I figur 5 kan virkningen av økt aktivitet i Nordsjøen illustreres gjennom forskjellen på Norge og Fastlands-Norge. Det er imidlertid mange forhold som gjør at produktivitsutviklingen for Fastlands-Norge er påvirket av oljevirkosomheten, blant annet omfattende leveranser av varer og tjenester til norsk sokkel.

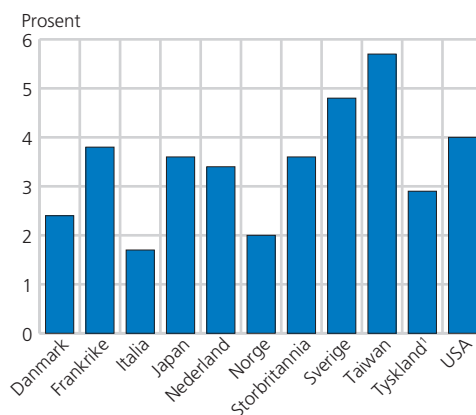
... men ikke i industrien

I stedet for å undersøke utviklingen for hele økonomien er et alternativ å se på deler av den. Industrien brukes ofte til dette formålet. Blant annet foretar Bureau of Labor Statistics i USA jevnlig denne type undersøkelser.

Denne undersøkelsen viser at arbeidskraftproduktiviteten – målt ved bruttoprodukt per utførte timeverk – i industrien i Norge har vært svak sammenlignet med andre land. Taiwan topper listen av de utvalgte landene med en gjennomsnittlig vekst på 5,7 prosent i perioden 1979-2006, fulgt av Sverige med 4,8 prosent. Gjennomsnittsveksten i Norge er på 2 prosent i denne perioden. Faktisk er det bare Italia som har lavere produktivitsvekst av de utvalgte landene denne perioden. Bak det forholdsvis beskjedne gjennomsnittet for Norge skjuler det seg imidlertid perioder med sterk vekst. Fra 2000-2006 økte for eksempel arbeidskraftproduktiviteten med 4,3 prosent. Boug og Naug (2001) finner at den lave produktivitsveksten i Norge sammenlignet med Sverige i perioden 1993 til 1999 bare delvis kan tilskrives ulik industristruktur. Det kan imidlertid virke som at konkurransesituasjonen har en viss

betydning. Forfatterne finner at den norske produktivitsveksten først og fremst trekkes ned av næringene forlag og grafisk industri og nærings- og nytelsesmiddelindustri. Bedriftene i disse næringene er i stor grad skjermet fra konkurranse fra utenlandske bedrifter og dermed i liten grad eksponert for den for de konkurransemessige konsekvensene av den svake produktivitsutviklingen. Mangel på incentiver til å sette i gang produktivitsfremmende tiltak kan dermed være med på å forklare hvorfor de norske bedriftene i disse næringene har svakere produktivitsutvikling enn tilsvarende bedrifter i nabolandet i øst. Store deler av eksportrettet industri har derimot hatt sterkere vekst enn tilsvarende industri i Sverige i samme periode. Ved siden av strukturelle forskjeller mellom landene kommer også utfordringer knyttet til konjunkturer og metodebruk inn ved internasjonale sammenligninger. Det er derfor grunn til å være litt varsom med å trekke bombastiske konklusjoner, men det er verdt å merke seg at USA er blant landene med sterkst produktivitsvekst i figur 6.

Figur 6. Gjennomsnittlig prosentvis vekst i bruttoprodukt per utførte timeverk i industrien, 1979-2006. Prosent

¹ Tall for Vest-Tyskland i perioden 1979-1990.

Kilde: Bureau of Labor Statistics, United States Department of Labor.

Referanser

Boug, Pål og Bjørn E. Naug (2001):
Dårligere enn svenskene? En sammenligning av produktivitetsveksten i norsk og svensk industri, Økonomiske analyser 2, 2001, Statistisk sentralbyrå, <http://www.ssb.no/emner/08/05/10/oa/200101/main.html>.

Bureau of Labor Statistics, United States Department of Labor, <http://www.bls.gov/fls/prodsupptabletoc.htm>.

Fløttum, Erling Joar (2006): *Nasjonalregnskapet – systemet og utformingen i Norge*, Oslo: Universitetsforlaget.

Holmøy, Erling og Steinar Todsén (2007): *Bruttoprodukt – et overforbrukt begrep*, Økonomisk forum nr. 6, 2007, s. 16-26.

Organisasjonen for økonomisk samarbeid og utvikling (OECD), <http://www.oecd.org/statistics/>.

Statistisk sentralbyrå (2007): *Økonomisk utsyn over året 2006*, Økonomiske analyser 1/2007, Statistisk sentralbyrå, <http://www.ssb.no/emner/08/05/10/oa/200701/main.html>.

Tore Halvorsen

Nasjonalregnskapets avgrensning av den nasjonale økonomien

Et grunnleggende spørsmål ved oppstillingen av nasjonalregnskapet er hvordan et lands økonomi avgrenses mot andre lands økonomier. Hva omfatter et lands bruttonasjonalprodukt (BNP)? Hvordan håndteres multinasjonale selskaper som opererer i mange land, og hvordan tolkes økonomisk virksomhet som foregår i internasjonalt farvann? Hva med økonomisk virksomhet i områder der flere land deler på forvaltning og myndighetsutøvelse? Hvordan håndteres den økende strømmen av arbeidsinnvandring?

Disse og lignende spørsmål diskuteres i denne artikkelen. Det trekkes frem eksempler fra norsk økonomi, blant annet fra petroleumsvirksomheten i Nordsjøen. Det er også hentet frem et eksempel fra Øst-Timor og Australia, fordi dette illustrerer problemstillinger som kan bli gjeldende for Norges vedkommende i fremtidig virksomhet i Barentshavet. Innledningsvis beskrives grunnleggende begreper som er byggesteiner i oppbyggingen av nasjonalregnskapet, og som det er nødvendig å ha klarhet i når en skal diskutere den nasjonale økonomiens avgrensning.

Nasjonalregnskapets oppbygging

Grunnleggende begreper

Nasjonalregnskapet bygger på tre grunnleggende begreper: *økonomiske aktører, økonomiske verdier eller størrelser, og økonomiske hendelser*. Kort sagt kan en si at statistikksystemet beskriver de hendelsene de økonomiske verdiene utsettes for gjennom aktørenes handlinger og disposisjoner.

Økonomiske aktører, benevnt *institusjonelle enheter*, tar økonomiske beslutninger på selvstendig grunnlag, kan påberope seg eierskap til økonomiske verdier og legge frem resultat- og balanseregnskap for sin virksomhet. Den institusjonelle enheten er normalt sammenfallende med juridisk enhet, for eksempel aksjeselskap eller fysisk

person. *Foretak* benyttes som samlebetegnelse på de forskjellige juridiske enhetene i næringslivet, hvorav aksjeselskaper er de mest vanlige. *Konsern* er ikke en institusjonell enhet i statistisk betydning, men en samling av institusjonelle enheter.

Økonomiske verdier eller størrelser defineres som ting som kan gi eieren en eller annen form for økonomisk utbytte nå eller i fremtiden. Det vil være enten realgoder, det vil si varer og tjenester, immateriell kapital¹, eller finansobjekter som uttrykker ulike fordrings- og gjeldsforhold².

¹ For eksempel patenter, rettigheter, lisenser.

² I nasjonalregnskapet betraktes også aksjer som uttrykk for et gjelds-/fordringsforhold mellom selskapet og aksjeeierne.

Økonomiske hendelser er en følge av aktørenes handlinger og omtales normalt³ som *transaksjoner*. Disse består i at økonomiske verdier skapes gjennom produksjon av varer og tjenester, utveksles eller omfordeles, forbrukes og utslettes.

Nasjonalregnskapet beskriver også *sysselsetting*⁴ (lønnstakere og selvstendige arbeidstakere) for å kunne analysere blant annet produktivitet i produksjonen. Som sysselsatte regnes alle personer som deltar i produksjonsvirksomhet. Lønnstakere er sysselsatte som etter avtale arbeider i produksjonsvirksomhet for en annen institusjonell enhet (arbeidsgiver) og mottar avlønning regnet som en del av arbeidsgivers lønnskostnader.

Hva er produktiv virksomhet?

Et fundamentalt spørsmål som må besvares når en skal stille opp et nasjonalregnskap, er hva som skal telle med som *produksjon*. På den ene siden forutsettes det at produksjon involverer en eller annen form for *menneskelig* aktivitet. For eksempel regnes skogens tilvekst som produksjon i de områder der mennesker har grepet inn med ulike kultiveringstiltak, mens vekst i fredet urskog ikke regnes med. Tilsvarende regnes fiskens vekst i oppdrettsanlegg som produksjon, mens økning i fiskebestanden i internasjonale havområder holdes utenfor.

Produksjon omfatter i nasjonalregnskapet *all fremstilling av varer, både for markedsomsetning og eget bruk, og alle tjenester*

³ Hendelser som ikke er klassifisert som transaksjoner, er enten rene prisendringer (omvurderinger) eller spesielle hendelser som påvirker volumet av beholdningen av en økonomisk verdi (naturkatastrofer, ensidig gjeldsnedskrivning).

⁴ Også *befolkning* er definert i nasjonalregnskapssystemet for å kunne presentere relevante størrelser som per capita-mål. Befolkningen i et land er vanligvis et gjennomsnittsmål i en periode (år).

som utføres ved hjelp av innsatsfaktorer som faktisk avlønnes. Således omfatter produksjonen i nasjonalregnskapet også offentlige forvaltningstjenester, selv om disse ikke utføres mot direkte betaling fra konsumentene av de tjenestene som leveres. Dette forklarer også hvorfor eget utført husarbeid ikke tas med, mens lønnet husarbeid er med.

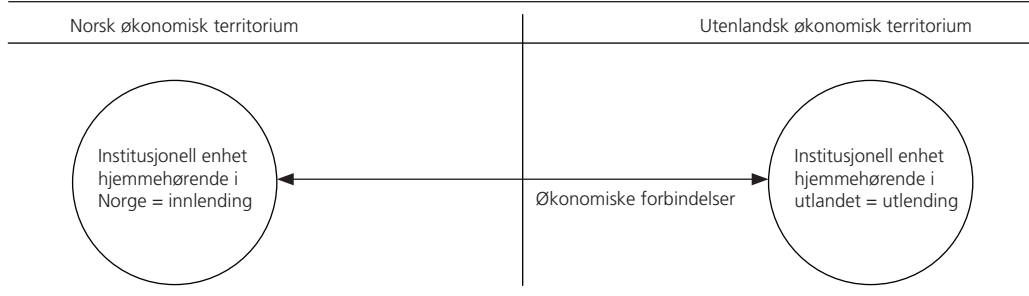
Produksjon settes inn i en ramme som viser samlet tilgang og samlet anvendelse av varer og tjenester. Derigjennom beregnes et lands *bruttonasjonalprodukt*, den kanskje mest sentrale størrelsen i nasjonalregnskapet, som blant annet et mål på befolkningens tilgang til materielle goder og dermed et viktig element i vurdering av velferd.

Produksjon utføres av *produserende enheter* som anvender et sett med produksjonsfaktorer i sin virksomhet. Et aksjeselskap eller en offentlig forvaltningsinstitusjon er eksempler på slike produserende enheter, som anskaffer forskjellige typer produksjonsutstyr (realkapital) og ansetter folk som organiseres og utnyttes til å produsere varer og tjenester.

Spørsmålet om hvordan en kan avgrense et lands produksjon, blir dermed et spørsmål om hvilke produserende enheter som hører hjemme i landet.

Avgrensning mot utlandet

Nasjonalregnskapet skal beskrive økonomien til de institusjonelle enhetene som er *hjemmehørende i et lands økonomiske territorium*. Konstruksjonen av et lands nasjonalregnskap må således starte med å definere et økonomisk territorium og bestemme populasjonen av institusjonelle enheter som hører hjemme der. De hjemmehørende enhetene kalles *innlendinger*, enten de er foretak, personer eller offentlige forvaltningseenheter. Det betinges

Figur 1. **Institusjonelle enheter og «hjemhørighet» ifølge nasjonalregnskapet**

i utgangspunktet en form for gjensidig utelukkelse: Et geografisk område kan tilhøre ett og kun ett lands økonomisk territorium, og en institusjonell enhet kan være hjemmehørende i ett og kun ett land (økonomisk territorium).

Et lands økonomiske territorium har både en geografisk dimensjon og en juridisk dimensjon, og er ment å omfatte *de geografiske områder som er administrert gjennom lover og regler av landets regjering*. Det omfatter landets geografiske landområde, inkludert luftrommet over, men med utelatelse av utenlandske ambassadeeiendommer. Videre inkluderes eventuelle kontinentalsokkeler og enklaver (ambassader, vitenskaplige stasjoner og lignende) på andre lands territorier. Også deler av et land som er underlagt andre lover enn resten av landet, for eksempel tollfrie soner, tilhører landets økonomiske territorium.

Generelt heter det at en institusjonell enhet er innlending i det landet den har sitt *økonomiske interessesentrum*. Det fordrer at enheten deltar i det økonomiske liv innenfor et lands økonomiske territorium på varig basis, konvensjonelt satt til minst et år. Denne grensen må tolkes mer som en understrekning av varighet enn som en absolutt grense. Det er viktig å merke seg at innlending som begrep i nasjonalregnskapet ikke er ensbetydende med statsborgerskap eller nasjonalitet.

Det grunnleggende kriteriet for at et økonomisk forhold skal regnes som en utenlandstransaksjon i nasjonalregnskapet, og dermed inngå i *utenriksregnskapet*,⁵ er at det representerer en økonomisk forbindelse mellom en *innlending* og en *utlending*. Tilsvarende skal et fordrings- og gjeldsforhold posteres i utenriksregnskapet dersom kreditor og debitor er hjemmehørende i to forskjellige land.

Naturressurser

Verdien av naturressurser skal regnes med i nasjonalregnskapet i den grad institusjonelle enheter kan påberope seg eierskap til dem, og de er utnyttbare ved hjelp av kjent teknologi og til økonomisk signifikante priser. Det betyr at for eksempel internasjonale havområder eller luft ikke kan telle med. Normalt vil det være mulig å identifisere en formell institusjonell enhet som eier av en ressursforekomst. Dersom den formelle eier ikke er innlending i samme land der ressursen finnes, vil en i nasjonalregnskapet si at det er en *fiktiv innlending* som eier ressursen, hvor den fiktive enheten igjen er eid av en utlending. Forekomsten i seg selv vil dermed tilhøre det landet der ressursen er beliggende, men bli motsvart av tilsvarende gjeld til utlandet.

I enkelte tilfeller kan det være uklarhet eller strid om hvem som eier en ressurs-

⁵ Utenriksregnskapet er en fullt ut integrert del av nasjonalregnskapet.

forekomst, og dermed hvilket land den skal knyttes til. Det kan være fordi forekomsten strekker seg over landegrensener og er vanskelig å måle nøyaktig (for eksempel petroleumsforekomster), eller ved vandrende bestander, for eksempel fisk, som over tid beveger seg på flere lands territorier eller i internasjonale farvann. Dersom eierskap til fiskebestander kan påberopes, skal den telle med som kapital i nasjonalregnskapet. Ofte vil det være staten som er eier på vegne av samfunnet som helhet. Det viktigste i slike tilfeller er at berørte land regnskapsfører ressurser på en slik måte at ressursen globalt sett ikke telles med flere ganger.

Økonomisk virksomhet som berører flere land

Hvem produserer skipsfartstjenester, og hvem eier skipene?

Et eksempel på vanskeligheter med avgrensningen av næringslivets økonomiske aktiviteter i Norge versus utlandet er virksomhet som drives med *mobil realkapital*. Skipsfart er en internasjonal tjenesteaktivitet i flere betydninger, som kan virke tilsynelatende vanskelig å gripe statistisk. Selve transporten foregår i stor grad utenfor norsk territorium, sågar i internasjonalt farvann, samtidig som havner i flere land besøkes.

Organiseringen både på eiersiden og driftssiden er ofte innfløkt, noe som kan innebære vanskeligheter med å identifisere hvem, og dermed hvilket land, som produserer et bestemt fraktoppdrag. Ofte er oppdragsgiver hjemmehørende i et annet land enn der skipet fysisk beveger seg. Videre trenger det ikke være sammenfall mellom landet som produserer frakttjenesten og skipets eierland, og på toppen av det hele kan skipet som benyttes i produksjon av frakttjenesten, godt være registrert i et tredje land. Sjøfart representerer således internasjonal tjenestehandel der mange land kan være berørt.

I første omgang er utfordringen å bestemme hvilket land som *produserer transporttjenesten* i det enkelte tilfellet. Dette er en generell problemstilling knyttet til produksjonsvirksomhet med mobil realkapital.

Den grunnleggende regelen er at det er operatøren, det vil si det foretaket (rederi) som opererer det enkelte skip, som er produsent av transporttjenesten.

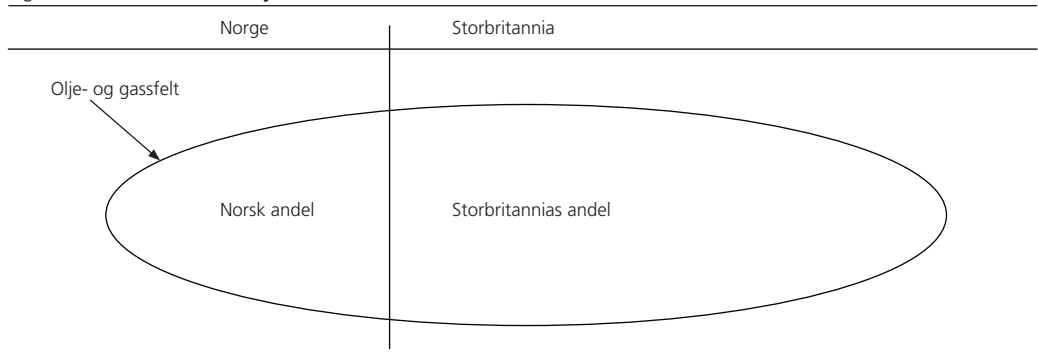
Spørsmålet er altså i hvilket land rederiet som opererer skipet, hører hjemme. Og i bestemmelsen av dette skal det legges vekt på i hvilket land det har sin hovedvirksomhet og er mest økonomisk tilknyttet på varig basis. Et operasjonelt kriterium kan være skattlegging.

Når det gjelder det enkelte skip, er det for det første viktig å påpeke at skipet ikke er en økonomisk aktør, men *produksjonskapital* operert av en aktør. I spørsmålet hvor det enkelte skip som kapitalobjekt hører hjemme, er det den nasjonale tilhørigheten til foretaket som *eier* skipet som skal være bestemmende. Det er altså *ikke* registreringsland som er avgjørende. Registerlandets økonomiske forbindelse med skipets eier- eller operatørland vil være at det eksporterer en registreringstjeneste som regnes som en kostnad for skipets eier.

I mange tilfeller kan det være vanskelig å avdekke eier, særlig reell eier. I praksis vil en derfor måtte forholde seg til formell eier som er oppført i registeret. Disse prinsippene er viktige for registreringen av eksport og import av skip, men berører ikke direkte den geografiske fordelingen allokeringen av selve transporttjenestene⁶.

⁶ For nærmere informasjon om prinsipper for statistisk behandling av utenriks sjøfart, se Halvorsen (1993).

Figur 2. Grensefelt i Nordsjøen

SAS

Det finnes institusjonelle enheter som det er umulig eller urimelig å henhøre til ett enkelt lands territorium. Årsaken er at enhetens økonomiske aktiviteter utøves på to eller flere økonomiske territorier og er organisert på en slik måte at det ikke er mulig å identifisere, reelt eller fiktivt, separate institusjonelle enheter (filialer) i de enkelte landene. I slike tilfeller fordeles aktivitetene landene imellom etter deres eierandeler i virksomheten. Et historisk eksempel på dette har vært SAS (Scandinavian Airlines System).

Grensefelt på norsk sokkel

I Nordsjøen finnes det olje- og gassfelt som strekker seg over sokkelgrensen mellom Norge og Storbritannia, for eksempel feltene Statfjord og Murchinson.

I det ene tilfellet (Statfjord) drives hele feltet fra norsk side, mens det omvendte er tilfelle når det gjelder det andre feltet (Murchinson). Løsningen en har valgt, er å fordele inntektene og kostnadene ved utvinningen i tråd med landenes eierandeler i disse feltene. Eierandelene er igjen basert på kunnskap om den fysiske beliggenheten av petroleumressursene. For feltet som drives fra norsk side, regnes i nasjonalregnskapet produksjonen av olje og gass kun i tråd med vår eierandel. Alle kostnadene ved å operere feltet

regnes imidlertid med, samtidig som det er innført en eksportpost som reflekterer at Norge utfører en tjeneste overfor Storbritannia ved å drive deres del av feltet. For det andre feltet, som opereres på Storbritannias sokkel, er motsatte posteringer tatt i bruk.

Undersjøiske rørtransportsystemer i Nordsjøen

Råolje og gass fra norske felt fraktes i undersjøiske rør til både Storbritannia og land på kontinentet. Store deler av disse rørene er beliggende på andre lands kontinentalsokler. Rørene er i hovedsak operert og eid av norske institusjonelle enheter. Av hensyn til føring i nasjonal- og utenriksregnskapet er det inngått avtaler med berørte land⁷ om at transporten frem til mottakerlandenes kyst skal regnes som bidrag til det norske bruttonasjonalproduktet. Denne løsningen ble valgt av rent praktiske hensyn, da opplysningene som trengs til statistiske formål, ville måtte hentes hos operatøren av rørsystemene, samtidig som statistikkbyråene i mottakerlandene ikke har juridisk grunnlag for innsamling av denne informasjonen fra de norske operatørene.

⁷ Den første avtalen ble inngått med Storbritannia i 1974.

Rørtransporten over utenlandsk sokkel er altså ført som norsk produksjon, og tjenesten eksporteres til det landet der oljen eller gassen ilandføres. Igjen et eksempel på at en følger eierprinsippet, og dermed bryter med det grunnleggende prinsippet om at stedfast, vedvarende økonomisk aktivitet skal henføres til det landet den foregår i.

Fordeling av fiskeressurser

Produksjonen i fiskerinæringen beregnes i nasjonalregnskapet som verdien av den fangsten som bringes i land av fiskere hjemmehørende i Norge. Losses fisken i utenlandsk havn, føres verdien av produksjonen som eksport. Fisk er en naturressurs som en kan tenke seg å knytte en beholdningsverdi til, og som tas med som en del av et lands nasjonalformue.

For fiskebestander som vandrer over to eller flere lands havområder vil det dermed oppstå spørsmål om fordelingen av denne verdien mellom landene. I utgangspunktet tenker en seg at ressursene fordeles i tråd med inngåtte internasjonale avtaler basert på historisk opparbeidede rettigheter til å høste av bestander. Et eksempel er den norsk-arktiske torskebestanden som vandrer i hele Barentshavet, også i russisk økonomisk sone. Norge har i ly av FNs havrettskonvensjon og i samarbeid med Russland etablert forvaltningsregler som i dag etterleves av alle stater som tradisjonelt har fisket i Barentshavet, og som derfor har fiskerettigheter der. Dette taler for at en kan forsvare å føre opp den økonomiske verdien av denne bestanden som del av nasjonalformuen i hvert av landene i tråd med deres andel av de samlede konsesjoner.

Et annet spørsmål er hvordan en skal tolke og regnskapsføre tilfeller der et utenlandsk fiskefartøy tildeles en ny rettighet eller konsesjon til å fiske av et annet lands bestand. Dette er under vurdering i det

internasjonale arbeidet med å revidere retningslinjene for nasjonalregnskapet. For det første vil fiskebåten som sådan være definert som utlending såfremt det ikke etableres en permanent base for båten i det landet fisket foregår i. Videre går diskusjonen i det internasjonale revisjonsarbeidet i retning av å betrakte konsesjonen som en økonomisk verdi som konsesjonshaveren betaler for gjennom skatt. I mange tilfeller vil altså dette være skatt betalt av utlendinger, som skal posteres på rente- og stønadsbalansen. Selve fisken som det utenlandske fartøyet tar opp, vil være å betrakte som utenlandsk produksjon og er dermed ikke inkludert i norsk bruttonasjonalprodukt. Alternativet til å føre inntekten for Norge som en skatt var å si at den utenlandske fiskebåten leier en rettighet, og at vi dermed har inntekter av å eksportere en utleietjeneste.

Det er tidligere gjort beregninger av den norske nasjonalformuen der fiskebestanden er inkludert, og i praksis har en anslått verdien av den norske bestanden gjennom å si at verdien tilsvarer nåverdien av den fangsten som de *norske fiskerne* (innlendinger) forventes å få i fremtiden.

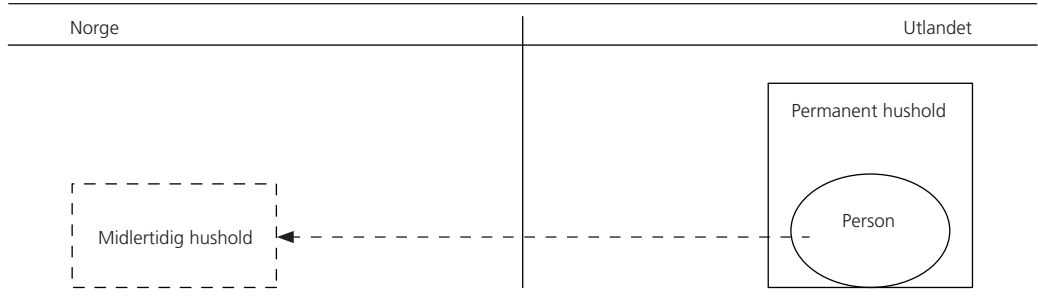
Mobil arbeidskraft

Personer og husholdninger i nasjonalregnskapet

Personer og grupper av personer danner husholdningsenheter, som igjen utgjør husholdningssektoren i nasjonalregnskapet. Husholdninger betraktes som institusjonelle enheter som er hjemmehørende i det landet der deres økonomiske interesse-sentrum er. Et slikt interesse-sentrum vil være knyttet til husholdningens bolig og annen formue, og hvor hovedtyngden av forbruket i husholdningen finner sted.

Personer har to fundamentale funksjoner i økonomien: for det første som leverandør

Figur 3. Personers «hjemhørighet»

av arbeidskraft i produksjonen, og for det andre som deltakere i konsumaktiviteter i husholdninger. I spørsmålet om «hjemhørighet» for personer legges det vekt på konsumentrollen, og det forutsettes at enkeltpersoner tilhører én husholdning. Videre forutsettes det at alle personer som tilhører samme husholdning, er innlendinger i ett og samme land.

Personer er derfor i prinsippet innlendinger i det landet der den husholdningen personen har sin hovedtilknytning til, hører hjemme. Det betyr at for eksempel grensearbeidere som daglig krysser en landegrense til og fra arbeid, regnes som hjemmehørende i det landet der husholdningen personen tilhører, er hjemmehørende. Dersom en person har tilknytninger til husholdninger i flere land, vil den nasjonale tilhørigheten bestemmes av hvor den *sterkeste tilknytningen* er.

Som tommelfingerregel heter det i de internasjonale anbefalingene for nasjonalregnskap at dersom en person oppholder seg lenger enn ett år i det landet han eller hun arbeider, skal personen regnes som hjemmehørende (innlending) i dette landet. Unntak er studenter og pasienter, som blir behandlet som innlendinger i sitt opprinnelige hjemland uavhengig av hvor lenge de oppholder seg i et annet land, forutsatt at de vender tilbake etter endt utenlandsopphold.

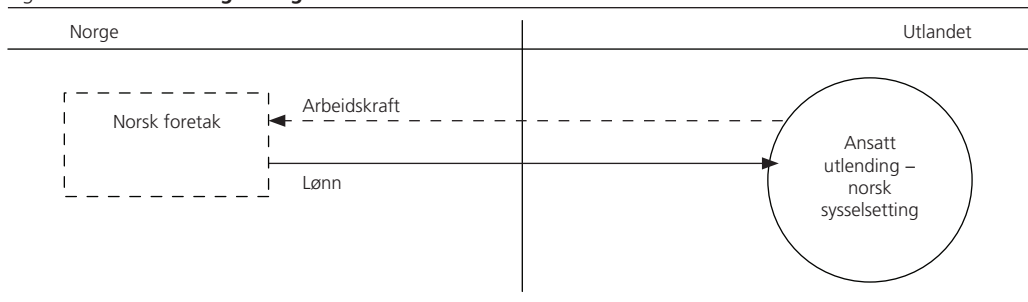
Grensekryssende arbeidskraft – tjenesteimport eller sysselsetting?

Nasjonalregnskapets system for beregning av lønns- og sysselsettingsdata betegnes som *arbeidskraftsregnskapet*. Her gjelder de samme generelle prinsipper og definisjoner som i nasjonalregnskapet forøvrig. Det er altså «hjemhørighet» til arbeidsgiver og arbeidstaker som bestemmer i hvilken grad en skal registrere lønns- og arbeidskraftsstrømmer over grensene i nasjonalregnskapet.

Strømmer av arbeidskraft og lønn over grensene posteres i nasjonal- og utenriksregnskapet i de tilfellene der arbeidsgiver er innlending i ett land, og arbeidstaker er innlending i et annet land.

Forholdet mellom innenlandsk produksjonshenhet og utenlandsk arbeidskraft kan imidlertid også anta en annen form enn et direkte arbeidsgiver/arbeidstakerforhold. Dersom en person som er ansatt i et utenlandsk foretak (eller er klassifisert som selvstendig næringsdrivende i sitt hjemland), utfører et tjenesteoppdrag i Norge for en innlending, skal det i statistikken registreres som *tjenesteimport*: altså en transaksjon mellom et innenlandsk foretak eller annen innlending og et

Figur 4. Norsk arbeidsgiver og utenlandsk arbeidstaker

utenlandsk foretak (utlending)⁸, som uttrykker et *indirekte* forhold mellom utenlandsk arbeidskraft og innenlandsk oppdragsgiver.

Anta at et norsk foretak, altså en innenlandsk oppdragsgiver, kan få utført en tjeneste enten ved å ansette en utlending direkte, eller alternativt importere en tjenesteleveranse fra et utenlandsk foretak. Det gir følgende mulige situasjoner:

Situasjon a: En utenlandsk arbeidstaker (utlending) er direkte ansatt i en norsk produksjonsenhet (innlending). Arbeidstakeren regnes som del av norsk sysselsetting, og forholdet genererer en strøm av lønn til utlandet, se figur 4.

Situasjon b: En utenlandsk arbeidstaker (utlending) er ansatt i en utenlandsk produksjonsenhet (utlending), som igjen yter en tjeneste til en norsk oppdragsgiver (innlending). Dette genererer en importstrøm av tjenester, men ingen lønns-

transaksjoner⁹ over grensene fordi personen i dette tilfellet *ikke* regnes som del av norsk sysselsetting, se figur 5.

Situasjon c: En norsk arbeidstaker (innlending) er ansatt i en utenlandsk produksjonsenhet (utlending), som igjen yter en tjeneste til en norsk oppdragsgiver/forbruker (innlending). Dette genererer to strømmer, import av tjenester og lønn fra utlandet. Heller ikke i dette tilfellet regnes personen med som del av norsk sysselsetting, se figur 6.

Under bestemte forutsetninger vil altså nasjonal- og utenriksregnskapet regne verdien av arbeid utført av utenlandsk arbeidskraft som import av tjenester, mens i andre tilfeller vil det bli regnet som *lønn til utlandet*.

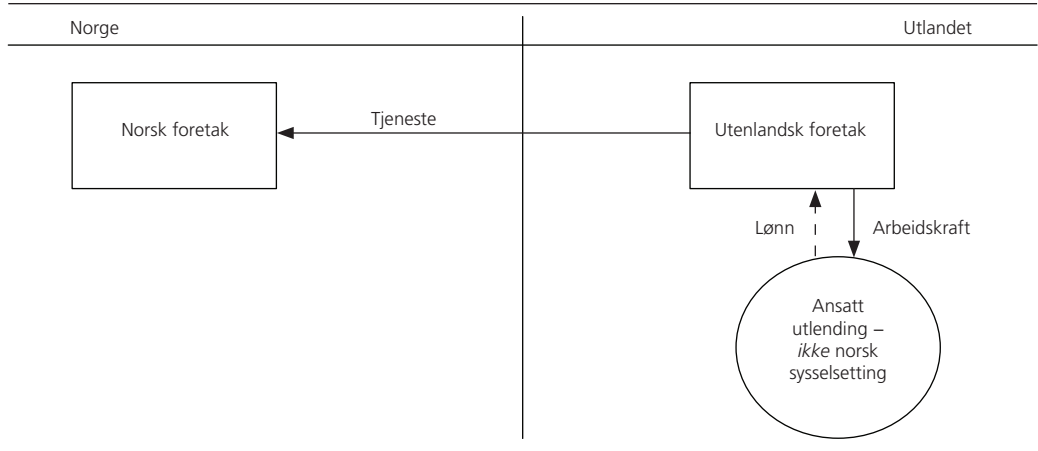
Et konkret eksempel: utenlandske sjøfolk på norske skip

På norskeide og norskkontrollerte skip i utenriksfart seiler i dag omtrent 50 000 personer. Av disse har om lag halvparten utenlandsk statsborgerskap og betraktes som utlendinger. I og med at de er betrak-

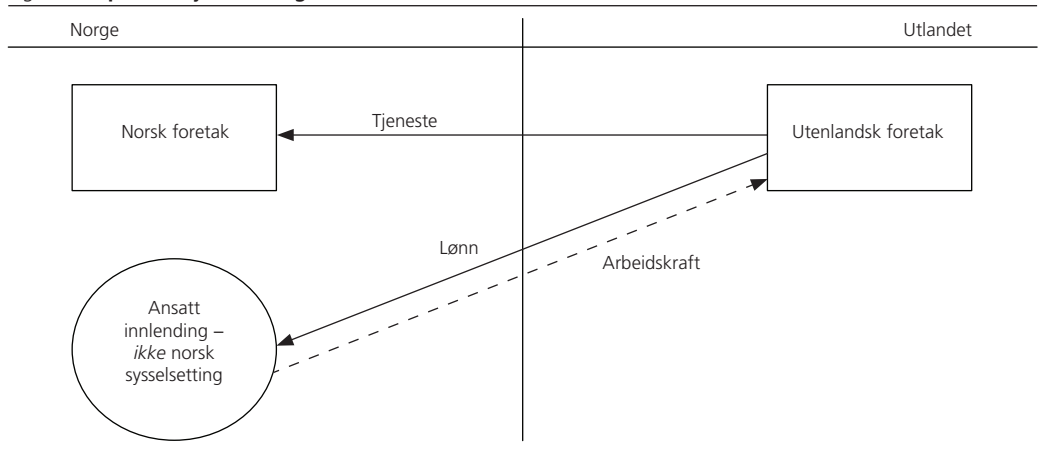
⁸ Personen som faktisk utfører oppdraget (arbeidstakeren) kan være enten innlending eller utlending i det landet der oppdragsgiver er innlending. Er det første tilfelle, skal det også registreres lønn fra utlandet til Norge.

⁹ Hvilken type tjeneste som importeres, må avgjøres i hvert enkelt tilfelle. Er den utenlandske produksjonsenheten klassifisert som produsent av bygge- og anleggstjenester, vil importen bestå av denne type tjenester. Dersom den utenlandske produksjonsenheten driver med utleie av arbeidskraft, vil dette være tjenestetypen som importeres.

Figur 5. Import av tjenester

Figur 6. Import av tjenester og lønn fra utlandet

tet som sysselsatte hos norsk arbeidsgiver, regner vi i dagens nasjonalregnskap lønn til disse i sin helhet som lønn til utlandet. Det er imidlertid reist spørsmål om noen av sjøfolkene alternativt bør behandles som ansatte i utenlandske firmaer, som i sin tur leier ut arbeidstakere til de norske rederiene. Er det siste tilfelle, skal de norske rederienes kostnader ikke regnes som lønn til utlandet, men som utgifter til import av leietjenester (leie av arbeidskraft) fra utlandet. Dette spørsmålet er til vurdering, og det kan bli foretatt endringer i føringen i fremtiden.

To eksempler på omstridte områder

Visse geografiske områder er omstridt med hensyn til suverenitet og/eller eierskap. I slike tilfeller vil det kunne være uklart hvilket lands økonomiske territorium et område skal tilhøre, og dermed i hvilket lands statistikk eventuell økonomisk aktivitet i området skal inngå. I andre tilfeller kan to eller flere land enes om felles suverenitet. Hvordan økonomisk aktivitet i områder med felles forvaltning skal fordeles mellom landene gir dagens internasjonale retningslinjer for nasjonalregnskap ikke svar på. I

det følgende beskrives to eksempler på hvordan nasjonalregnskapet i praksis har håndtert områder der det kan være tvil om hvilket land området tilhører.

Svalbard – begrenset suverenitet

Svalbard er et geografisk område som er underlagt et uvanlig styringssett. Fra å være et ingenmannsland, ga Svalbardtraktaten av 1920 Norge den «fulle og uinnskrenkede høihetsrett (suverenitet)» over øygruppen. Traktaten inneholder imidlertid visse begrensninger på Norges suverenitet over området.

I det norske nasjonalregnskapet er Norges økonomiske territorium på Svalbard avgrenset til de områdene der norskeide enheter driver virksomhet. Den økonomiske aktiviteten som for eksempel Russland driver, er således tolket å befinne seg utenfor det norske økonomiske territoriet. Eventuelle transaksjoner mellom norske og utenlandske enheter på området skal regnes som transaksjoner mellom Norge og utlandet. Argumentet er at den norske suvereniteten er begrenset på en slik måte at det økonomiske territoriet er snevrere enn det geografiske. Blant annet har Norge ikke anledning til å skattlegge andre lands virksomheter på Svalbard. Heller ikke statistikkloven, med sin oppgaveplikt, gjelder på Svalbard, og all innsamling av opplysninger til statistikkformål skjer på frivillig basis. Også i EØS-avtalen om statistisk samarbeid er Svalbard holdt helt utenfor.

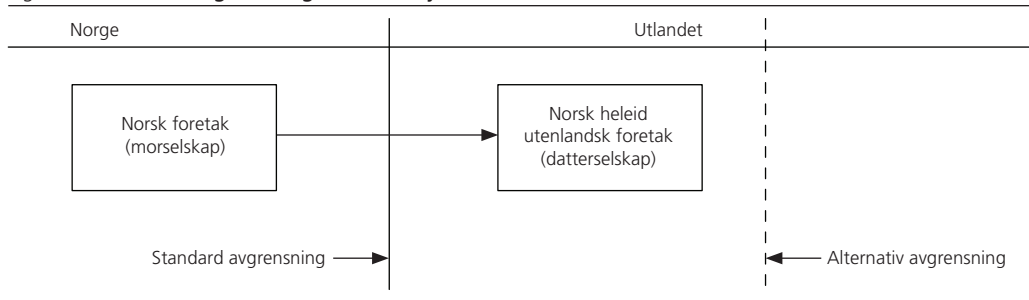
I tilfellet med Svalbard kan en si at en i nasjonalregnskapet har avveket fra den generelle tankegangen og vektlagt den juridiske eller legale dimensjonen av begrepet økonomisk territorium, ved at eierskap bestemmer avgrensningen mot andre lands økonomier.

Øst-Timorhavet – felles forvaltning

Et annet eksempel er Øst-Timorhavet som er et sjøområde mellom Øst-Timor og Australia, med store petroleumforekomster. Etter at Øst-Timor ble selvstendig stat i 2002, har landet forhandlet om delelinjen mot Australia. Men i påvente av enighet om hvor delelinjen skal gå, inngikk de to landene i 2003 en avtale om *felles forvaltning* av det omstridte havområdet mellom dem. Avtalen danner grunnlaget for utviklingen av olje- og gassreservene som finnes her i «the Joint Petroleum Development Area – JPDA». Leting, utvikling og produksjon blir administrert av et fellesstatlig organ. Ifølge avtalen får Øst-Timor 90 prosent av olje- og gassinntektene, inklusive skatte- og konsesjonsinntekter.

I kjølvannet av avtalen er det blitt enighet om hvordan den statistiske beskrivelsen i de to lands nasjonalregnskaper skal være. Siden området er administrert i et likeverdig felleskap, vil de økonomiske aktivitetene som utføres i JPDA, bli fordelt likt mellom landene ved at de enhetene som står for investerings- og utvinningsaktivitetene betraktes å tilhøre de to landene med lik fordeling. En kan konkret tenke seg at det for hver reell enhet registreres to nominelle eller fiktive enheter, en hjemmehørende i hvert av landene. En har altså valgt å ikke la den avtalte inntektsfordelingen (90-10) være bestemmende for allokeringen av den økonomiske aktiviteten i JPDA landene imellom.

Dette betyr at 50 prosent av inntektene som skapes i det felles administrerte området, skapes av innlendinger i Australia, og bidrar med tilsvarende til Australias BNP. Landet beholder imidlertid kun 10 prosent av inntektene, noe som tolkes som at Australia overfører 40 prosent av de totale inntektene som er skapt i JPDA, til Øst-Timor. Omvendt skapes 50 prosent

Figur 7. **Alternativ avgrensning av den nasjonale økonomien**

av inntektene i JPDA av innlendinger i Øst-Timor, men landet får tildelt til sammen 90 prosent gjennom overføringer fra Australia, tilsvarende 40 prosent av inntektene¹⁰.

En alternativ beskrivelse av den nasjonale økonomien

Nasjonalregnskapet skal tjene mange formål: Et eksempel er informasjon til studier av økonomisk atferd. Et annet behov er å beskrive resultat og status for økonomien samlet sett. Et tredje eksempel er data til bruk i resultatmåling av ulike næringsaktiviteter. Ulike analyseformål vil ofte kreve ulik utforming og ulik presentasjon av statistikken. Av praktiske hensyn har en imidlertid vært nødt til å holde seg til ett sett av definisjoner og prinsipper. Nasjonalregnskapet er derfor utformet gjennom kompromisser i avveining mellom ulike behov. For bestemte formål kan det imidlertid være nyttig å beskrive økonomiske forhold med *andre definisjoner og prinsipper* enn de som vanligvis benyttes.

Et eksempel på dette er å la den nasjonale økonomien bli avgrenset, ikke gjennom bestemmelse av de institusjonelle en-

hetenes «hjemhørighet», men gjennom *eierskap til produksjonsmidler*. Det betyr at standard norsk BNP må suppleres¹¹ med data om produksjonen som skjer gjennom norske etableringer av produktiv virksomhet i utlandet. Et slikt perspektiv er lagt til grunn for et par nyere statistiske undersøkelser, «Foreign Direct Investments» (FDI) og «Foreign Affiliates Trade Statistics» (FATS). Her kartlegges produksjons-, eksport- og importvirksomhet, fordringsforhold og avkastning i norskeide datterselskaper og andre tilknyttede foretak beliggende i utlandet.

Hensikten med en slik alternativ statistisk oppstilling er å få oversikt over økonomisk virksomhet som foregår i andre land, men som styres og kontrolleres fra Norge. Dersom en definerer eksport også til å omfatte produksjon som skjer gjennom selskapsetableringer i utlandet, vil et lands BNP og driftsbalanse overfor utlandet endre størrelse. Det er eksempler på at en snur et lands underskudd på handelsbalansen med utlandet til et overskudd når en tar med i betraktning den handelen som skjer gjennom etableringer i andre land.

¹⁰ I tillegg kommer spørsmålet om innenlandsk sektorfordeling i de to landene, og om noe av inntekten som tilfaller næringslivet, tas ut av landene som utbytte og så videre.

¹¹ Motsvarende må en korrigere for utlendingers eierskap i norske foretak.

Litteratur

Commission of the European Communities, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations, World Bank (1993): *System of National Accounts (SNA-93)*, Brussels/Luxembourg, New York, Paris, Washington D.C.

EUROSTAT/Commission of the European Communities (1996): *European System of Accounts (ESA 1995)*, Brussels/Luxembourg.

Fløttum, Erling (2006): *Nasjonalregnskapet – systemet og utformingen i Norge*, Universitetsforlaget, Oslo.

Halvorsen, Tore (1993): *Ocean water transport in statistics*, Bulletin of the International Statistical Institute. Contributed papers. 49th session, Firenze.

Halvorsen, Tore (2007): *Cross border flows of compensation of employees in the Norwegian national Accounts and balance of Payments*, Documents 2007/2, Statistisk sentralbyrå.

International Monetary Fund (1993): *Balance of Payments Manual, fifth edition (BPM5)*, Washington.

International Monetary Fund (2004): *Multi-territory enterprise*, BoP Technical Expert Group (BOPTTEG), Washington.

Utenriksdepartementet (2005): *Muligheter og utfordringer i nord*, St.meld. nr. 30 (2004-2005), Oslo.

Erling Joar Fløttum

Behandling av svart økonomi i nasjonalregnskapet

Statistikk om svart økonomi er lite tilgjengelig. Ulikt ellers i det norske statistikksystemet finnes ikke noen emnekode som leder til tabeller over svart økonomi. Hvor skulle vi helst finne slike tall? Statistikken som stilles opp på grunnlag av ulike former for datafangst, fører ikke dit, i alle fall ikke om målet er å finne eksplisitte tall om den svarte økonomien. Alternativet til den observerbare økonomien må være den ikke-observerbare økonomien – på engelsk NOE (Non-Observed Economy). Det er dermed i dette landskapet vi bør orientere oss for å komme på sporet av statistikk om svart økonomi.

Nasjonalregnskapet er det statistikkområdet som bør kunne ta på seg en slik rolle. Grunnen er at nasjonalregnskapstallene skal ha helheten for øye; både den observerbare og den ikke-observerbare økonomien skal dekkes i nasjonalregnskapet. Men denne utfordringen til nasjonalregnskapet har ikke alltid vært så åpenbar. Det er lett å ha ambisjoner om å få dekket bare de sider av økonomien som det finnes rimelige gode økonomiske data for, og spille på framtiden og – forhåpentligvis – bedre muligheter senere når det gjelder å dekke den delen av økonomien som data mangler for i øyeblikket.

Karakteristisk for situasjonen opp til den senere tid har vært at forskere utenfor statistikkbyråene har eksponert seg sterkest i å uttrykke meninger om størrelsen på den svarte økonomien. Statistikkbyråene, herunder Statistisk sentralbyrå (SSB) i Norge, har gjennomgående vært tilbakeholdne i forhold til å tallfeste denne delen av økonomien. Men på 1990-tallet og i sterkere grad etter 2000 har nasjonalregnskapet kommet under press for å spille en mer aktiv

rolle, ikke spesielt for å kaste lys over svart økonomi, men snarere for å sikre bedre totaltall. Et hovedmål er økt kvalitet på nasjonalregnskapstallene, og for å oppnå dette er det på indirekte vis nødvendig at tall for svart økonomi er inkludert i totaltallene.

Denne artikkelen retter oppmerksomheten mot denne prosessen som er i gang, og som peker framover mot tall for svart økonomi som skal inngå i nasjonalregnskapets totaltall. Artikkelen er mer en forhåndsannonsering av slike tall og et forsøk på teoretisk å klarlegge begrepsinnhold i forhold til dette. Den empiriske siden vil vi de nærmeste årene komme tilbake til når resultater fra prosjektarbeid i det norske nasjonalregnskapet foreligger.

Artikkelen tar heller ikke sikte på å belyse den svarte økonomien utover den sammenheng vi har gitt den i nasjonalregnskapets problemstillinger. Det er fordi kvalitet over tid har fått økt betydning i nasjonalregnskapet at temaet svart økonomi også har fått en tilsvarende økt

oppmerksomhet. Det følger av at absolutte størrelsesforhold har fått mer å si enn før i nasjonalregnskapet – i tillegg til at endringstall fra år til år fortsatt har den store oppmerksomhet. Absolutte størrelser med riktigst mulig nivå avhenger i høy grad om vi får med oss den ikke-observerbare økonomien, herunder svart økonomi, i totaltallene.

Noen resultater fra utlandet

(i) Den ikke-observerbare økonomien

Det begynner å komme en del tall om svart økonomi fra utlandet, gjennom beregninger i nasjonalregnskapet. Tidligere har forskere kommet fram til svært forskjellige resultater, mye avhengig av hvilke forutsetninger og opplegg som er lagt til grunn, og som ikke er basert på nasjonalregnskap. I prosent spenner disse resultatene målt i forhold til bruttonasjonalproduktet (BNP) fra noen få prosent til mer enn 30 prosent. Et stort spenn bekreftes også i de resultatene som presenteres nedenfor, som her tar utgangspunkt i nasjonalregnskapet. Forholdet mellom de tre nivåene – *ikke-observerbar økonomi, svart økonomi, illegale aktiviteter* – kommer vi tilbake til i den teoretiske delen. Men det kan understrekes allerede her at ikke-observerbar økonomi (NOE) – i tillegg til svart økonomi – også inkluderer skjult økonomi som ikke kan betegnes som svart, dessuten utgjør illegale aktiviteter en forholdsvis begrenset del av den svarte økonomien.

La oss starte med selve *størrelsen av påslaget til BNP for NOE*. Problemstillingen er: Hvor mye kan det tenkes å være nødvendig å korrigere BNP for innslag av ikke-observerbar økonomi? Et hovedbilde for de påslag til BNP som er beregnet, er belyst med gjennomsnittstall for visse regioner i Europa, se tekstboks. Gjennomsnittstallene viser høyere tall østover i Europa enn i vest, og høyere tall for land og regioner med

relativt lavt inntekts- og velstandsnivå. Det kan tilføyes at over tid – spesielt fra 1997 til 2000 som det finnes beregninger for – har tallene gått noe ned i de nye EU-landene.

Når det gjelder fordelingen av NOE etter næring, forekom de største korreksjonene i næringene varehandel, hotell- og restaurantdrift og transport, og i bygge- og anleggsvirksomhet, viste en undersøkelse fra 1997 for de nye EU-landene. En under-

Eksempler på BNP-påslag for den ikke-observerbare økonomien

OECD-land i Vest-Europa

Tall for europeiske OECD-land finnes for Belgia, Irland og Italia fra 1990-tallet. Gjennomsnittlig påslag: 6 prosent av BNP.

OECD-land i Europa

Tall for europeiske OECD-land finnes for Belgia, Irland, Italia, Polen og Ungarn for årene rundt 1998.

Påslag: 4-16 prosent av BNP, gjennomsnittlig vel 10 prosent.

Nye EU-land

Tall for de nye EU-landene finnes for Bulgaria, Estland, Latvia, Kypros, Litauen, Malta, Polen, Romania, Slovakia, Slovenia, Tsjekkia og Ungarn, for elleve av disse landene i 1997 og for ni av landene i 2000.

Påslag for 2000: 6-19 prosent av BNP, gjennomsnitt 12 prosent.

Påslag for 1997: 4-21 prosent av BNP, gjennomsnitt 14 prosent.

Balkan-land (Vestre Balkan)

Tall for land i det vestlige Balkan finnes for Albania, Bosnia-Herzegovina, Kroatia, Makedonia, Montenegro og Serbia for år rundt 2002.

Påslag: 8-31 prosent av BNP, gjennomsnitt 16 prosent.

Kilde: Lequiller and Blades (2006), Eurostat (2004), EFTA (2007).

søkelse fra 2000 ga høyest tall for varehandel med videre (28 prosent av det totale påslaget for BNP), fulgt av eiendomsdrift, forretningsmessig tjenesteyting og utleievirksomhet (16 prosent), industri (13 prosent), bygge- og anleggsvirksomhet (12 prosent) og 10 prosent for andre sosiale og personlige tjenester. For *landene på Balkan* har vi foreløpige resultater i samme rekkefølge og med tilnærmet samme prosentvise andeler av totalkorreksjonen.

Korreksjonene forekommer hovedsakelig i de to institusjonelle sektorene husholdninger og ikke-finansielle foretak. I offentlig forvaltning og finansielle foretak er slike korreksjoner nærmest fraværende, i utgangspunktet skulle tallene her være dekkende nok («exhaustive»).

(ii) Den svarte økonomien

Det vil framgå nedenfor at den svarte økonomien grovt sett kan defineres og avgrenses til tre av sju kategorier innenfor rammen av den ikke-observerbare økonomien. Disse tre kategoriene (N1, N2 og N6, se oversikt nedenfor), som definerer svart økonomi i nasjonalregnskapet, utgjør en hovedpart av den ikke-observerbare økonomien. De øvrige fire kategoriene (N3, N4, N5 og N7) utgjør det vi kan kalle *annen skjult økonomi*. For de nye EU-landene og Balkan-landene kan vi på grunnlag av prosentene etter NOE type (N-kategoriene) beregne andeler av svart økonomi i BNP. Gjennomsnittlig sett ligger andelen rundt 10 prosent i disse regionene, noe over for Balkan-landene, en del under for de nye EU-landene.

(iii) De illegale aktivitetene

Den internasjonale nasjonalregnskapsstandard (ENS 1995) sier at produksjonens natur – om den er lovlig eller ulovlig – ikke er et kriterium for om den og den type produksjon skal inkluderes i nasjonalregnskapet eller ikke. Eurostat har slått

Tabell 1. **Anslag for ikke-observerbar økonomi. Prosentvise andeler av BNP for år rundt 2000-2002**

	De nye EU-landene	Balkan-landene
Svart økonomi	8,5	10,6
Annen skjult økonomi	3,5	5,4
Ikke-observerbar økonomi totalt	12,0	16,0

Kilde: Eurostat (2004), EFTA (2007) og forfatterens (Erling Joar Fløttums) egne beregninger.

dette fast og vil at landene skal prioritere beregningsarbeid på områdene *narkotika, prostitusjon og smugling (av alkohol og tobakk)*, og la året 2002 være et første år for å beregne tall for dette. Vel vitende om at dette er vanskelig å måle, sier Eurostat at det er nødvendig å innta en pragmatisk holdning og innse at slike beregninger ikke kan bli like presise som ellers i nasjonalregnskapet. Særlig vanskelig kan det være å beregne strømmene over landegrensene.

Resultater har vist at illegale aktiviteter har et mye lavere verditall enn svart økonomi i alt, rundt regnet 1,0 prosent av BNP. Beregninger har gitt en gjennomsnittlig andel for Balkan-landene på 1,1 prosent av BNP og 0,7 prosent for de nye EU-landene. Beregninger for land i Vest-Europa har gitt resultater i underkant av samme nivå, fra 0,5 til 1,0 prosent avhengig av hvor mye illegal aktivitet som er omfattet av beregningene.

Begreper og rammeverk for den ikke-observerbare økonomien

Et hovedformål med denne artikkelen er å klarlegge det teoretiske begrepsinnhold for den ikke-observerbare økonomien og sette skjult økonomi og svart økonomi inn i en egnet begrepsramme. Som bakgrunn for en slik klarlegging er det særlig to kilder som ligger til grunn. Den første er en internasjonal håndbok om den ikke-observerbare økonomien – «*Measuring the*

Non-Observed Economy NOE» – som ble utgitt i 2002 av OECD i samarbeid med IMF (Det internasjonale valutafondet), ILO (FNs internasjonale særorganisasjon for arbeidslivet) og CIS Stat (tidligere Sovjet-stater). Den andre kilden er det rammeverket som er utviklet av Eurostat, og som omtales som «*Tabular Approach to Exhaustiveness»* (Eurostat 2005).

OECDs håndbok om den ikke-observerbare økonomien

NOE-håndboka konsentrerer seg om følgende hovedbegrep med tilhørende definisjoner:

Hovedbegrep	Definisjon
Skjult økonomi (<i>underground production</i>)	Produktive lovlige aktiviteter som bevisst holdes skjult for offentlige myndigheter for å unngå skatter, arbeidsgiveravgift eller reguleringsbestemmelser
Illegale produksjon	Produktive aktiviteter som genererer varer og tjenester forbudt ved lov, eller er ulovlig når utført av uautoriserte produsenter
Uformell sektor	Produktive aktiviteter utført av personlige foretak i husholdningssektoren som ikke er registrert, eller som utfører noe markedsrettet produksjon med bare noen få sysselsatte
Husholdningenes produksjon for eget bruk	Produktive aktiviteter som resulterer i varer og tjenester som konsumeres eller investeres av de husholdninger som selv produserer dem

Først er det grunn til å stoppe opp ved bruken av termen «*den ikke-observerbare økonomien»* som overskrift. To betraktninger er på sin plass her, først den at alternativet «*den ikke-observerte økonomien»* ikke er brukt, kanskje fordi mulighetene for – heller enn faktisk dekning av denne delen av økonomien – skal uttrykkes i vårt valgte begrep. En annen passende term kunne ha vært «*den ikke-registrerte økonomien»*. For å kunne være åpen for alle disse mulighetene benyttes den nøytrale korttermen «*ikke-dekning»* i noen sammenhenger nedenfor.

Når det gjelder de fire hovedbegrepene fra oversikten ovenfor, har husholdningssektoren relevans til de to sistnevnte, mens den sektormessige tilknytningen for de to førstnevnte er mest konsentrert i den ikke-finansielle foretakssektoren, men kan også forekomme i andre sektorer. *Svart økonomi* som term passer best til hovedbegrepet *skjult økonomi*, men ligger også i *illegale produksjon* da grensen mellom disse to ikke er lett å trekke.

Det florerer ulike *termer* på dette området, det viser følgende oppramsing i håndboken (på engelsk) av hele 27 synonymer eller termer nært tilknyttet termen *skjult økonomi (underground)*: *alternate, autonomous, black, cash, clandestine, concealed, counter, dual, grey, hidden, invisible, irregular, marginal, moonlight, occult, other, parallel, peripheral, secondary, shadow, submerged, subterranean, twilight, unexposed, unofficial, untaxed, underwater.*

Eurostat's Tabular Approach to Exhaustiveness

Dette representerer et utviklet rammeverk for den ikke-observerbare økonomien. Arbeidet ble påbegynt i 1996 da Eurostat startet et intensivt arbeid med de daværende kandidatlandene til EU (nå de nye medlemslandene), der målet var å få nasjonalregnskapet i disse landene til å bli mer konsistent, nøyaktig og ikke minst få økt dekningsgraden (den klare betoningen i «*exhaustiveness»*). Retningslinjer er utarbeidd av Eurostat i flere runder, de sist gjeldende er fra mars 2005.

Det dreier seg om et metodisk opplegg der landene forholder seg til visse standardtabeller som skal fylles ut. Formålene med tabellene er å sikre at de mulige forskjellige typer for ikke-dekning i nasjonalregnskapet er klart definert og avgrenset, at de ulike typer undersøkes på systematisk vis, at oppdelingen i ulike typer korreksjoner

for bedre dekning standardiseres, at korreksjonene uttrykkes både i absolutte størrelser og som prosent av BNP, at lignende dekningsgrad og detaljer er brukt for alle land, og at resultatene blir best mulig sammenlignbare mellom land.

Vi trenger å vite litt om ulike typer av ikke-dekning, det vil si om de ulike bakgrunnsfaktorene som forårsaker manglende dekning i tallene for produksjonen etter næring, og som i neste omgang gir seg utslag i for lav BNP ved beregningene basert på produksjonsmetoden. Disse ulike faktorene – ulike typer ikke-dekning – er definert i de sju kategoriene N1-N7.

Nærmere om de ulike kategoriene i den ikke-observerbare økonomien

N1 – Produsenter som bevisst ikke registrerer seg – driver undergrunnsaktivitet
Typisk for kategorien N1 er små produsenter som har en omsetning over det beløp som i forhold til skattemyndighetene krever registrering av virksomheten. Noe av denne type «undergrunnsaktivitet» kan også være med i kategorien N6. For å identifisere slike produsenter og innføre korreksjonsmetoder for å dekke dette i BNP finnes flere metodeopplegg: arbeidsinnsatsmetoden, andre tilgangsbaserte metoder (arbeidstilbud fra husholdnings-

Ulike typer ikke-dekning og nærmere om forholdet
N1	Produsenter som skulle ha registrert seg, men har unnlatt å gjøre det, for å unngå betale skatt og arbeidsgiverpremie (grensedragning mot N2 og N6)
N2	Produsenter som driver med illegale aktiviteter, og som skulle ha registrert seg, men har unnlatt å registrere aktiviteten helt og holdent (grensedragning mot N3 og N4)
N3	Produsenter som ikke har registrert seg og heller ikke er nødt til å gjøre det, men opererer under en beløpsgrense, eller ikke har noen markedsproduksjon (produsenter i husholdningssektoren som utfører reparasjoner/bygging på egen bolig eller utfører produksjon for eget bruk)
N4	Enkelpersoner som driver lovlig produksjonsvirksomhet og har registrert seg, men ikke kommet med i statistikken, på grunn av at registret ikke er oppdatert eller prosedyrene for oppdatering ikke er gode nok, feil klassifisering av næring, størrelse eller geografisk tilknytning, eller befinner seg utenfor rammen for undersøkelser i kraft av lavt terskelnivå
N5	Næringsdrivende som har registrert seg, men ikke kommet med i statistikken, på grunn av at administrative kilder, lister og lignende ikke er fullstendige eller oppdaterte nok når de oversendes statistikkontoret, eller ikke er registrert av årsaker som i N4
N6	Produsenter som rapporter feilaktig, det vil si oppgir for lav produksjon (inntekt) eller for høye utgifter til skattemyndighetene, for å unngå betale inntektsskatt, moms eller arbeidsgiverpremie, og som involverer hyppige kontantbetalinger uten kvittering, og momssvindler
N7	Statistiske svakheter ved data: (a) ufullstendige, ikke innhentet eller ikke mulig å innhente, eller (b) behandlet feil i statistikken, som kan bestå av korreksjoner for manglende svar, produksjon for eget bruk hos markedsprodusenter, tips, naturlønn, bjobber

undersøkelser), etterspørselsbaserte metoder og varestrømmetoden.

N2 – Produsenter som driver med illegale aktiviteter

Dette er produsenter som med forsett ikke registrerer seg fordi de er involvert i illegale aktiviteter. Ikke alle produsenter som driver illegalt, kommer med her; noen har registrert seg, men ikke rapportert sin aktivitet (del av N6), noen faller i N3 uten å behøve å registrere seg, mens andre igjen både har registrert og rapportert virksomheten sin under dekke av å være juridisk enhet (produsent som driver lovlig virksomhet). Sistnevnte produsenter faller helt utenfor formatet for ikke-observerbar økonomi. Det er derfor ikke direkte helt sammenheng mellom tallene her i N2 og de som beskrives nærmere (med høyere tall) i avsnittet nedenfor. Det er viktig å ta hensyn til når de passende korreksjoner skal gjøres i de offisielle tallseriene.

Vanligvis benyttes metoden «pris x kvantum» for å beregne disse, og det kan som oftest være nødvendig å utnytte uortodokse kilder, blant annet toll- og politiopplysninger.

N3 – Produsenter som driver virksomhet uten krav til registrering

Dette er typisk personlige foretak i husholdningene som driver virksomhet av lite omfang. Produksjon for eget bruk, for eksempel hagevekstproduksjon og virksomhet knyttet til boliger, kommer med her. Når kildene heller ikke fanger opp lønnet husarbeid, kommer dagammaers virksomhet inn i kategori N3.

Kilder og metoder som er relevante for denne kategorien, omfatter husholdningsundersøkelser, tidsnyttingsundersøkelser, byggetillatelse (for reparasjoner og påbygninger i boliger for eget bruk) og varestrømmetoden.

N4 – Enkeltpersoner som ikke kartlegges

Dette dreier seg om juridiske personer som enten ikke er med i bedrifts-/foretaksregistret, eller i prinsippet skulle vært med, men faktisk ikke er det, eller er med, men ikke er utvalgsberettiget grunnet feil klassifikasjoner, eventuelt av andre lignende årsaker. Det kan være at registreringen er særdeles fersk, eller at det er mangler ved prosedyrene for oppdatering av registret.

Identifikasjon og korreksjonsmetoder her kan være gransking og undersøkelser av datakvaliteten i registret, dessuten korreksjoner basert på andre kilder eller ekspertanslag angående produsenter som er ekskludert fra undersøkelser fordi de er under en minstegrense.

N5 – Registrerte næringsdrivende som ikke kartlegges

Lignende forhold som er beskrevet under kategorien N4, gjelder her.

N6 – Produsenter som med forsett rapporterer feilaktig

Feilrapporteringen består i enten underrapportering av produksjonen (inntekten, omsetningen) og/eller overrapportering av produktinnsatsen (kostnadene), i den hensikt å unngå inntektsskatt, merverdiavgift eller andre skatter, eller arbeidsgivers trygde- og pensjonspremier. Feilrapporteringen kan skje gjennom at produsentene holder to sett av regnskapsbøker, foretar lønnsutbetalinger som «konvolutthonorar» og fører disse som produktinnsats, betaler uten kvittering og lar være å betale moms.

De metodene som kan være anvendelige for å korrigere slik feilrapportering, er ulike former for sammenligninger eller spesialundersøkelser. Viktige er ulike relative størrelser som det kan sammenlignes opp mot, nærmere bestemt å sammenligne lønn per sysselsatt med visse normer for dette forholdet for de enkelte

sektorer (privat og offentlig), næringer og størrelsesgrupper. En annen egnet størrelse er forholdet mellom produktinnsats og produksjon, som kan sammenlignes på samme detaljerte vis. På skattesiden kan det foretas sammenligninger mellom teoretisk moms og moms som faktisk innbetales, eller mellom teoretisk (utlignet) inntektsskatt og innbetalt skatt for passende grupper av produsenter. Andre metoder som kan komme på tale, er bruk av skaterevisjonsdata fra skattemyndighetene, og ekspertbedømmelse (Delphi-metoden) fra regnskaps- og revisjonsekspertene. Spesialundersøkelser kan også utføres som grunnlag for normfastsettelse.

N7 – Andre statistiske svakheter og mangler

Mulig ikke-dekning kan også ha sine statistiske årsaker, som hvordan statistikerne håndterer lave svarprosent i undersøkelser, produksjon for eget bruk hos markedsprodusenter, tips, naturlig lønn og ikke-karakteristisk produksjon, se egen tekstboks. Dersom disse er behandlet og inkludert i selve primærstatistikken,

skulle det ikke være behov for korreksjoner. Når det motsatte er tilfelle - det vil si ikke inkludert i primærstatistikken, må det gjøres korreksjoner for dette. Mange andre statistiske svakheter og mangler kan nok også forekomme. Spørsmålet er om disse kan føre til systematisk ikke-dekning eller ikke; i sistnevnte tilfelle er det heller snakk om et generelt kvalitetsprogram enn spesielle korreksjoner.

Hvordan beregne tall for illegale aktiviteter?

I et forsøk på å rettlede landene i beregninger av tall for illegale aktiviteter har Eurostat trukket opp en slags «mal» for hvordan metodeopplegget kan se ut, dessuten hvilke typer data og kildegrunnlag som bør undersøkes og eventuelt utnyttes. Metodeopplegget er et typisk pris x kvantum-beregningsopplegg, men nokså differensiert hva angår faktorer som inngår i prisene og kvantaene.

Narkotika

Produksjon av narkotika bør beregnes for hver av de fem hovedtypene kokain, heroin,

Produksjon for eget bruk hos markedsprodusenter

Områder der spesiell oppmerksomhet er nødvendig, er produksjon av jordbruks- og andre produkter i husholdningssektoren, boligutvidelser og større reparasjoner av boliger, egne investeringer i bygninger og anlegg inklusive reparasjoner i jordbruket og i andre næringer, og tilsvarende for maskiner og utstyr. Regler og praksis må sjekkes mot prinsippene som gjelder i nasjonalregnskapet, dessuten kan det bli nødvendig med ekspertanslag i visse tilfeller.

Tips

Ofte mangler tips i verdibeløpene som primærstatistikken gir. Områdene som er mest aktuelle, er restauranter og hoteller, drosjebiltransport, reparasjonstjenester og personlige tjenester (som frisering og annen skjønnhetspleie). Mulige datakilder og metoder kan være husholdningsundersøkelser, spesielle undersøkelser og ekspertanslag, regelverk for skatter og tips, og sammenligning av forholdstall angående lønn og blandet inntekt i ovennevnte næringer mot andre næringsgrupper.

Naturlønn

Her forekommer gjerne to typer: varer og tjenester som enten er produsert av arbeidsgiver eller kjøpt og finansiert av arbeidsgiver. Innholdet kan være fri transport, barnehager, sportsfasiliteter, subsidiering av måltider, boligjenester, bruk av tjenestebiler, uniformer med videre. Mulige datakilder for å beregne dette kan være skattedata og arbeidskostnadsundersøkelser, men også husholdningsundersøkelser, regnskapsdata, spesielle undersøkelser og ekspertanslag kan tenkes brukt.

amfetamin, ecstasy og hasj, ettersom studier viser at priser og anvendelser er svært forskjellige. Det er relativt begrenset produksjon av dette i Europa, slik at produksjonen som skal måles av landene her i Europa, i vesentlig grad dreier seg om narkotikaomsetning i form av handelsavanser.

Hvilket beregningsopplegg – fra tilgangssiden eller fra anvendessiden – gir mest pålitelig resultat? Anvendessiden peker seg trolig best ut, ettersom det er enklere å forholde seg til antall misbrukere enn til importkvantum og lignende, og spesielt er anvendessiden å foretrekke hvis det er mulig å komme fram til rimelige gode estimat for utgifter. Det er likevel anbefalt å gjøre begge typer beregninger og foreta disse så detaljert som mulig etter type narkotika og dekomponert på pris og kvantum.

Hyppigheten av slike beregninger er et annet tema. Valget her er mellom å gjøre slike beregninger like omstendelige hvert år, eller å foreta detaljerte beregninger i såkalte «benchmark»-år og koble disse med framskrivninger ved bruk av indikatorer som antall rusmisbrukere og antall beslag. Flere studier har påvist fallende priser og økt renhetsgrad over tid.

Kilder på dette området er ulikt det som vanligvis benyttes for statistikkproduksjon. Sentralt står informasjon fra politi- og tollmyndigheter, men også fra helsemyndigheter, relaterte institutter eller fra akademiske studier. Internasjonalt er det mulig å trekke på årsrapportene fra «European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction» (EMCDDA), der Norge også deltar, og «United Nations Office on Drugs and Crime» (UNODC).

Smugling av alkohol og tobakk

Smugling av alkohol og tobakk har størst relevans for land som har høye skatter og avgifter på slike produkter i forhold til nabolandene, med særlig betydning for landets

import og konsum (samt avanser). Smugling som i denne sammenheng er avgrenset til smugling av alkohol og tobakk, omfatter ikke menneskesmugling som skiller ut som en særskilt type illegal aktivitet. Eurostat anser menneskesmugling såpass vanskelig å bestemme omfanget av at den er prioritert ned på listen, inntil videre. Hjemmebrenning (ulovlig spritproduksjon) er en annen type illegal aktivitet som faller utenfor smugling her, selv om noen vil si den er beslektet.

Metode- og kildegrunnet for beregninger av smuglingen kan sies å ligne mye på det som ble beskrevet ovenfor for narkotika. Produksjon påvirkes gjennom varehandelsproduksjonen (avansene) og kan tilsvarende beregnes som gatepris fratrukket importpris multiplisert med solgt kvantum. I dette tilfelle vil importpris være knyttet til lovlig kjøp i opprinnelseslandet. Gatepris vil logisk nok ligge mellom importpris og lovlig kjøperpris hos detaljist. Solgte kvanta vil tollmyndighetene eventuelt kunne bidra med informasjon om. Produktinnsats vil i dette tilfelle mest dreie seg om transportkostnader. Grunnet dynamikken i markedet er det nødvendig å foreta årlige beregninger av smuglingen.

Prostitusjon

Dette er det tredje området som Eurostat har prioritert for beregning av illegale aktiviteter som skal inngå i nasjonalregnskapet. Som for de to foregående – narkotika og smugling – anbefaler Eurostat at pris x kvantum-metodeopplegget brukes. Produksjonen kan derfor beregnes som gjennomsnittspris per tjeneste x antallprostituerte x antall tjenester per år.

Med Eurostats liste over fem ulike typer prostitusjon – sexklubber, individuell virksomhet fra hjem eller leide rom, gateprostitusjon, eskortetjenester og massasjeinstitutter – kan et metodeopplegg defineres for beregninger fra *tilgangssiden*. Ulik grad

av produktinnsats (husleie, transport, annonseutgifter) er aktuell for de ulike typene prostitusjon (ingen for gateprostitusjon). Noe av produktinnsatsen kan være inkludert i nasjonalregnskapet allerede i utgangspunktet. Import er aktuell hvis prostituerte oppholder seg i vertslandet mindre enn ett år. Import gjelder også innlendingers kjøp av slike tjenester i utlandet. Dette kan også være inkludert allerede i posten reiser i utenriksregnskapet, avhengig av hvilket kildegrunnlag som brukes.

Beregninger fra *anvendelsessiden* må også basere seg på pris x kvantum-metoden og ligner på ovennevnte opplegg. Anvendelsene (totale utgifter) i dette tilfellet kan derfor beregnes som gjennomsnittlig utgift per besøk x antall personer som besøker prostituerte x gjennomsnittlig antall besøk per person (i løpet av beregningsåret). Konsumet avledes fra totale utgifter ved fradrag for produktinnsatsen (særlig i klubber) og eksporten (direkte utgifter som utlendinger har til kjøp av slike tjenester i landet). Eksport vil også kunne omfatte prostituerte som oppholder seg i utlandet mindre enn ett år.

Hvilket beregningsopplegg – fra tilgangssiden eller fra anvendelsessiden – gir mest pålitelig resultat i dette tilfellet? I motsetning til tilfellet med narkotika peker tilgangssiden seg best ut i tilfellet prostitusjon, ettersom antall prostituerte er sikrere informasjon å bygge på enn antall klienter. For øvrig gjelder som for narkotika: nødvendigheten av plausibilitetsjekk fra den andre siden, og opplegg med beregning for et «benchmark»-år supplert med indikatorer for årene mellom disse.

Kildebruken er uortodoks også i dette tilfellet, med nasjonale kilder av samme type som nevnt ovenfor (fra politi-, helse- og sosialsektoren). I dette tilfellet er det smått med internasjonale data som kan brukes.

Menneskehandel

Smugling av personer over landegrensene er en annen form for smugling enn ovennevnte, som handler om alkohol og tobakk. Faktorer bak dette kan enten være av frivillig og positiv natur som det å søke et bedre liv, eller tvingende negativt i flukt fra forfølgelse, krig, nød, naturkatastrofer med videre. En vanskelig og omstendelig reise fra hjemlandet til det «lovede» land kan innebære å bli et offer for kriminelle grupper og illegale aktiviteter, som derfor omtales som menneskehandel. Flukten innebærer ofte ulovlig passering av et lands grenser, med en «overenskomst» mellom smugler og personer som smugles, om betaling for å oppnå dette. Måten flukten foregår på, kan i ekstreme tilfeller grense opp til ren slavehandel, det vil si ulike former for grov utnyttning av mennesker, og langt mer enn forsøk på å krysse landegrensene. Bakmennene er smuglere som er organisert som internasjonale grupper, og disse kan være godt organisert med tilhørende logistikk.

Metodikken for å estimere dette er hovedsakelig den samme som omtalt ovenfor, basert på antall kriminelle handlinger og antall utlendinger som blir tatt i ulovlig forsøk på å krysse landegrensene, og en antatt gjennomsnittspris som de smuglende betaler til de som smugler. For å nærme seg et estimat for dette tas utgangspunkt i politidata, antatte oppdagelsesprosenten og ikke minst ekspertens prisanslag. For nasjonalregnskapets formål – som produktinnsats – er det også nødvendig å forutsette en andel av dette som gjelder kostnader for smugleren.

Piratkopiering

Dette har med opphavsrettigheter å gjøre, knyttet til verk innenfor musikk, litteratur, film, teknologiske prosesser eller programvare. Når slike intellektuelle produkter blir misbrukt, har en tilstander som minner om tyveri. Misbruket innebærer at det ulovlig

– uten godkjenning fra eier av opphavsrettighetene – lages en masterkopi og reproduseres fra denne (omformes, forandres, tilpasses, gjøres tilgjengelig og så videre), og produktet utnyttes deretter for salg, utleie og annet i det ulovlige markedet eller undergrunnsmarkedet. Også her foregår aktiviteter over landegrensene.

Metodikken for å estimere dette kan være tilsvarende den som er beskrevet ovenfor, det vil si basert på tilfeller som oppdages, antakelser om hvor mye som oppdages og om pris i forhold til de originale produktene. Sistnevnte kan for eksempel bety gjennomsnittspriser nede på 15-30 prosent av markedspris. Det sier seg selv at rimelig gode estimat er vanskelig å framskaffe.

Korrupsjon

Begrepet korrupsjon i forhold til illegale aktiviteter er enda mer problemfylt. Generelt innebærer korrupsjon ødeleggelse av demokrati, økonomi, lov, autoritet, moral og sosial rettferdighet. Korrupsjon er en meget spesifikk type kriminell handling: det å tilby eller det å akseptere en bestikkelse. Denne typen handling anses «vellykket» hvis den ikke oppdages (vanskelig bevisbyrde og så videre).

Det er viktig å understreke at mye av det som omtales som korrupsjon, faller utenfor rammen av produksjon i nasjonalregnskapet. I mange tilfeller dreier det seg heller om utpressing, og det skal ikke beregnes og inkluderes i nasjonalregnskapet. I det hele tatt er dette vanskelige områder, som også kan kreve innsyn i tilhørende lovbestemmelser og lovovertrædelser fra rettergang.

Hva gjør SSB med dette i nasjonalregnskapet?

Pågående prosjektarbeid

Statistisk sentralbyrå (SSB) lanserte i nasjonalregnskapet i 2006 et prosjekt om

svart økonomi. Vi skal i første omgang se på narkotikaomsetningen, og bygge- og anleggsnæringen, i forhold til svart økonomi. Senere er metodene og kildene som er aktuelle, tenkt brukt i en videre skala av næringer eller aktiviteter. Det vurderes hvordan annen type statistikk kan benyttes, og en del av prosjektet vil være å se på hva andre land har gjort. Formålet med prosjektet på lang sikt er å få en oversikt over omfanget av svart økonomi i Norge.

Større revisjonsarbeid

Når SSB foretar større revisjoner i nasjonalregnskapet (hovedrevisjoner, tallrevisjoner) gjennomføres det mer dyptgående beregninger enn hva tilfellet er i de løpende beregningene. På sett og vis gis kvaliteten av nasjonalregnskapstallene et løft hver gang slike revisjoner foretas. Bruk av «andre kilder og metoder» – eller kilder og metoder som normalt ikke benyttes – resulterte ved den store hovedrevisjonen i 1995 at BNP ble oppjustert med vel 2 prosent. Dette skjedde som resultat av en detaljert gjennomgang av beregningene for å oppnå best mulig dekningsgrad i nasjonalregnskapet. En del av disse to prosentene var spesifikke påslag under henvisning til svart økonomi, men det er samtidig viktig å understreke at noe samlet eksplisitt estimat for omfanget av svart eller skjult økonomi aldri er blitt laget i forbindelse med hovedrevisjoner i det norske nasjonalregnskapet, verken i 1995 eller senere. Det har for øvrig svært få av de gamle EU-landene gjort. Normalt har denne type korreksjoner blitt «bakt» inn og har bidratt til reviderte tall for de poster det gjelder i landenes nasjonalregnskap. Et hovedmotiv har vært å komme fram til et kvalitetsmessig best mulig og omfattende BNP totalt sett, uten å vise hvor stor andel svart økonomi utgjør av BNP. Denne strategien som SSB har fulgt i de senere større revisjoner av nasjonalregnskapstallene, er også den strategien som er vanlig i det europeiske statistikk-samarbeidet.

EØS-relaterte krav

Helt siden Norge tiltrådte EØS-avtalen i første halvdel av 1990-tallet har SSB vært forpliktet til å følge EU-programmet om «exhaustiveness» for bedring av dekningsgraden i nasjonalregnskapet. I dette ligger gjennomføring av tiltak basert på ulike typer analyser, og gjennomgang av særlig problematiske næringer og områder. Krav til høyt kvalitativt nivå i nasjonalregnskapet ble formalisert som ledd i Eurostats strategi for kvalitetsvurdering av landenes nasjonalregnskap. Eurostat påser at de praktiske beregningene oppfyller kvalitetsmessige minstemål, framsatt gjennom et lovverk. Norge har som ikke-medlem i EU, men EØS-land, fulgt dette evalueringsopplegget og høstet god anerkjennelse fra Eurostat for vel utført kvalitetsarbeid i nasjonalregnskapet. Vi har sluppet formelle pålegg om å gjøre spesielle forbedringer i beregningene som er eksplisitte for Norge.

Eksplisitte utfordringer for SSB på dette området framover

SSB vil, med lanseringen av prosjektet om svart økonomi, ta sikte på å (1) gjennomgå grundige beregninger i bygge- og anleggsnæringen med tanke på best mulig dekningsgrad, herunder svart økonomi, og (2) revidere tidligere anslag i næringer som hotell- og restaurantvirksomhet, drosjebiltransport og frisørvirksomhet i henhold til best mulig dekningsgrad, herunder svart økonomi. Dette er oppgaver som kan implementeres ved neste hovedrevisjon.

Beregningsarbeid pågår nå i alle europeiske land i henhold til egen rettsakt om beregning av tall for illegale aktiviteter, etter først en nokså opprivende motstand fra flere hold. SSB har valgt å starte beregningene av illegale aktiviteter i nasjonalregnskapet på området narkotika. De første forsøket på å beregne omsetning og konsum av narkotika ble startet opp i 2006 og ventes fullført

i større skala basert på Eurostats metodeopplegg. Område nummer to vil være å gjennomføre beregninger av smugling av alkohol og tobakk. På noe lengre sikt tas sikte på å gjennomføre beregninger av prostitusjonsvirksomhet. Det kan også nevnes at SSB har prosjekter gående innenfor kriminalstatistikken som berører eller kan få betydning for beregningene av illegale aktiviteter i nasjonalregnskapet.

Beregningsarbeidet på feltet illegale aktiviteter inkluderer i større og mindre grad utlandet. Interessant i denne sammenheng er også pengeoverføringer til utlandet, ettersom husholdningers pengeoverføringer til deres hjemland har økt i omfang de siste årene. Et spesifikt prosjekt for 2008 vil være å samle inn informasjon med sikte på å få laget et anslag over både de legale og illegale pengeoverføringene fra Norge, som skal med i utenriksregnskapet. Utenlandske arbeideres overføringer er vanskelige å måle, fordi det er små transaksjoner, det er mange som overfører penger, og overføringene har en kompleks struktur.

Referanser

EFTA (2007): *Measuring the Non-Observed Economy in Western Balkan Countries – An intermediary report.*

Eurostat (2004): *Eurostat projects on non-financial national accounts with the Candidate Countries 1998-2000.*

Eurostat (2005): *Eurostat's Tabular Approach to Exhaustiveness – Guidelines.*

Lequiller, Francois and Derek Blades (2006): *Understanding National Accounts, OECD.*

OECD (2002): *Measuring the Non-Observed Economy – A Handbook.*

